

KAROL GÓRSKI

NEOGRAFIA GOTYCKA

PODRECZNIK PISMA NEOGOTYCKIEGO

XVI - XX W.

CZĘŚĆ I.

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA
TORUŃ 1960

KAROL GÖTTSCHE

NEOGRAFIA GOTYCKA

BODRUCZNIK PIAMA NEOGOTYCKIEGO

XVI - XVII W.

S 7218

Neografia gotycka jest nauką o piśmie gotyckim w okresie od początków XVI w. do jego zniesienia w szkołach niemieckich w r. 1941. Nie można nauki o piśmie tego okresu nazwać paleografią czyli nauką o starym piśmie, gdyż dotąd jeszcze wielu ludzi, wiekiem starszych używa tego pisma w życiu potocznym. Dlatego też termin paleografia stosowany przez Manfreda Hamanna^{1/} nie może nie spotkać się z poważnymi obiekcjami. Inny badacz, Leo Santifaller^{2/} odróżnia pismo gotyckie średniowiecza od pisma nowożytnego, zachowując nazwę pisma gotyckiego dla okresu do końca XV w., pismo późniejsze nazywa niemieckim. I to stanowisko musi się spotkać z zastrzeżeniami. Kraje skandynawskie używały tego pisma do drugiej połowy XIX w i wykształciły pewne odrębne jego cechy, było ono używane w mniejszym lub większym stopniu także w innych krajach i dla wyrażenia na piśmie myśli w językach rozmaitych, nie tylko w niemieckim. Byłoby tedy niesłusznem brać część za całość i od części całość nazywać. Wreszcie trzecie określenie używane w Danii - pismo neogotyckie - wydaje się najtrafniejsze^{3/}. Przyjmujemy je, gdyż oddaje gotyckie cechy badanego pisma i zaznacza jego czasowo uwarunkowaną odrębność. Naukę o piśmie neogotyckim nazywamy neografia.

Literatura dotycząca tego pisma jest skąpa. Pierwszym, który zaczął je badać był Leo Santifaller, który przeprowadził na szeroką skalę badanie pisma na obszarze odstąpionego Włochom w r. 1920 południowego Tyrolu /obszar dokoła Bozen-Bolzano, zamieszkały przez ludność mówiącą po niemiecku/. Badania te przeprowadzone na płaszczyźnie porównawczej, pozwoliły Santifallerowi nakreślić dzieje rozwoju pisma neogotyckiego od początków XVI w. do r. 1851 /data ta nie została wyjaśniona/. Autor zbadał historię poszczególnych liter, abrewiatur, cyfr, podał tabele chronologiczne, na końcu zamieścił liczne tablice z transkrypcją. Poza tem w Niemczech ukazywały się tylko krótkie wzmianki o początkach pisma neogotyckiego w podręcznikach paleografii i pracach poświęconych historii druku^{4/}, głównie zaś starano się praktycznie ułatwić pracę badaczom wydając t.zw. Leseschlüssel, czyli podręczne zestawienia liter i skrótów bez teoretycznej podbudowy^{5/}

z nielicznymi wyjątkami /Pivec/. Po wojnie w Niemczech Zachodnich mimo uruchomienia kursów neografii dla studentów historii nie wydano podręcznika. Natomiast w Niemieckiej Republice Demokratycznej ukazał się wydany przez Studium Archiwalne w Potsdamie skrypt Dr Manfreda Hamanna, zawierający prócz części teoretycznej zeszyt zawierający tablice i zeszyt transkrypcji. Autor oparł się w zakresie historii liter do XVIII w. na Santifallerze, ale też dodał wiele nowych elementów. Jest to pierwszy niemiecki podręcznik z tego zakresu. Natomiast w Danii ukazał się w r.1940 doskonały podręcznik E.Kromana poprzedzony przez tablice neograficzne^{6/}.

Kroman, lektor paleografii i neografii na uniwersytecie w Kopenhadze i archiwariusz w Archiwum Państwowym tamże, zebrał wielki materiał dotyczący pisma zarówno duńskiego, jak i niemieckiego, używanego w państwie duńskim /Holsztyn i Szlezwik/, uwzględnił, choć krótko, dzieje pisma łacińskiego po r.1500, zajął się społecznym aspektem pisma i jego technicznym warunkowaniem. Podręcznik Kromana, który powstał zupełnie niezależnie od prac Santifallera, jest doskonały pod względem metodycznym. Ponadto, tak jak Santifaller zbadał najbardziej na południu położone obszary pisma neogotyckiego, tak Kroman zbadał północ, uwzględniając nie tylko Danię, ale i Niemcy północne, Szwecję, Norwegię, Holandię i sięgając do Francji. Nie posiadają takich opracowań Polska, Czechy, Węgry, Chorwacja. Francuskie pismo neogotyckie krótko uwzględnia Prou^{7/}, belgijskie i holenderskie opracowania były dla mnie prawie niedostępne^{8/}.

Przy opracowaniu skryptu wyłoniła się sprawa terminologii. Wł.Semkowicz w swej znakomitej „Paleografii”^{9/} zastosował terminologię, wytworzoną z opisu majuskuł i przeniósł ją na minuskuły. Niewątpliwie zaznaczył się tu też pewien wpływ terminologii paleografów niemieckich, przyczem biologiczne analogie mają uzmysłwić kształt /np. „wybrzuszenie”/. Kroman zastosował przede wszystkim terminologię, przypominającą slojd /oczko, główka, pętla, hak/ i wyszedł od analizy minuskuły. Wybrano tu drogę pośrednią, raczej bliższą Kromana ze względu na podstawowe znaczenie minuskuły w neografii gotyckiej. Majuskuły zostały zaczerpnięte z pisma średniowiecznego i prawie nie uległy zmianom i przekształceniom; inaczej

było z minuskułą, która właśnie wytworzyła właściwe pismo neogotyckie. Tu więc spoczywa punkt ciężkości i stąd terminologia Kromana, zaczerpnięta z analizy minuskuły, wydaje się bliższa potrzebom dydaktycznym.

Autor „Neografii” ograniczył się do napisania skryptu, gdyż bez pobytu dłuższego zagranicą ułożenia wyczerpującego podręcznika nie wydaje się możliwe. Do skryptu załączono pewną ilość tablic, które mają na celu dostarczenie ilustracji dla tekstu teoretycznego. Nie mogą one zastąpić albumu neograficznego, który trzeba będzie z czasem wydać. Przyczyny leżą w dziedzinie technicznej. Dla uzyskania dobrych, czytelnych i trwałych reprodukcji nie wystarcza technika ofsetowa, najlepsze są światłokopie. Wykonanie zbioru światłokopii w wymiarach albumu wykracza poza założenia skryptu, który służyć ma przede wszystkim potrzebom dydaktycznym.

Materiał, na którym skrypt się opiera, pochodzi przede wszystkim z Prus Królewskich i Księżęcych z uwzględnieniem Pomorza Zachodniego, Wielkopolski, Śląska i zasobów krakowskich dla XIX w. jest to podstawa wystarczająca. Tak, jak Santifaller oparł się na materiale tyrolskim, tak Kroman badał materiał kancelarii niemieckiej królów duńskich, a Hamann - akta brandenburskie i meklemburskie. Dotychczasowe badania tak odległych od siebie obszarów wykazały zadziwiająco zgodność głównych rysów i duktu. Przyczyna leży w tym, że w czasach nowożytnych nie kancelarie wychowywały sobie pisarzy, ale szkoły pisma dostarczały ich kancelariom cesarzy, książąt, miast. Podręczniki pięknego pisma dzięki drukarstwu rozchodziły się szybko po całym obszarze, gdzie używano pisma neogotyckiego, prowadząc do ujednoczenia zachodzących w nim procesów. Dlatego też opierając się przeważnie na materiale jednej prowincji można było dać obraz całości, podnosząc tylko odrębności, których nie było zbyt wiele.

I. Geneza pisma neogotyckiego i periodyzacja jego dziejów

Genezę pisma neogotyckiego badał Santifaller na obszarze, gdzie sąsiadowała ze sobą ludność mówiąca po włosku i niemiecku. We Włoszech /Werona/ już od połowy XV w. zatriumfowało bezapelacyjnie pismo humanistyczne nad średniowieczną

bastardą, natomiast sąsiednie obszary niemieckiego Tyrolu południowego trzymały się konsekwentnie dawnego pisma. W latach 1500 - 1520 nagle pojawia się nowe pismo wytworzone z bastardy, z szeregiem cech charakterystycznych, i to zarówno w południowym Tyrolu, jak w całych Niemczech. W Prusach występuje od trzeciego dziesięciolecia XVI w. Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem społeczno - kulturalnym, którego przyczyny nie są jasne. W każdym razie nie wiąże się ono z reformacją, gdyż neogotyckiego pisma używali zarówno katolicy jak protestanci. Było to zjawisko antagonistyczne w stosunku do procesu rozpowszechniania się pisma humanistycznego. Proces sam ma charakter niezorganizowany. Nie wyszło też to pismo z kancelarii cesarskiej. Nie wydaje się też, by wynalazek druku wywarł znaczniejszy wpływ na powstanie pisma neogotyckiego, w szczególności kursywy. Pojawia się ono w pół wieku po wynalazku Gutenberga, a przykład Polski wskazuje, że pismo neogotyckie nie wywodzi się z czcionki gotyckiej. W Polsce od początku XVI w. używano do tekstów polskich pisma humanistycznego, zastępując bastardę. Wyjątki są chyba nieliczne^{10/}. Natomiast książki drukowano do połowy XVII w. czcionką gotycką. Przyczyna leży w tym, że język polski nie był językiem literackim w średniowieczu, a stał nim się w pierwszej połowie w XVI w. Twórcy tego języka zaczęli od razu pisać alfabetem humanistycznym, i to się powszechnie przyjęło. Inaczej było tam, gdzie języka narodowego używano w piśmie w średniowieczu, np. w Czechach, Niemczech, Francji. Tam siłą bezwładu i przyzwyczajenia gotyk pozostał pismem szerokich kół mieszczaństwa, kleru i szlachty. Wykształceni używali pisma humanistycznego. Tak było w Danii, gdzie humaniści stosowali pismo łacińskie zarówno do tekstów łacińskich, jak i duńskich, tak było we Francji, gdzie neogotyk przybrał charakter pisma klasowego, mieszczańskiego /financière/. W Niemczech Luter pisał teksty łacińskie i neogotykiem i pismem humanistycznym, ale uczeń jego Melancton używał do tekstów niemieckich tylko pisma neogotyckiego, a do łaciny - humanistycznego^{11/}. I tu dochodzimy do zagadnienia, dla czego pismo neogotyckie utrzymało się w niektórych krajach i stało się pismem narodowym, w innych upadło /Francja, Holandia Anglia/. Decydującą rolę odgrywali tu humaniści. W Anglii konsekwentnie zwalczali oni pismo stare i doprowadzili do zwy -

cięstwa pisma humanistycznego, to samo było we Francji i Hiszpanii. W Niemczech stanęli oni w pół drogi: dla tekstów łacińskich przyjęli pismo nowe, dla niemieckich zachowali stare, i to do tego stopnia konsekwentnie, że cytaty łacińskie czy francuskie lub polskie są w tekście neogotyckim pisane literami łacińskimi, a nawet - rdzeń obcy słowa łacińskimi literami, niemiecka końcówka neogotykiem. Trudno jest ustalić przyczynę tego zjawiska. Nie jest jasne, czy chodziło o antagonizm narodowy do Rzymu, czy o względy propagandy wyznaniowej, zarówno protestanckiej jak i katolickiej, która łatwiej docierała do szerokich kół w szacie neogotyku niż pisma humanistycznego? Jest to zagadnienie pierwszorzędnej wagi, dotąd nie zbadane. Tak więc zarówno geneza neogotyckiego pisma, jak i przyczyna jego utrwalenia się pozostają dotąd niejasne.

Data końcowa - umowna - to r. 1941, kiedy narodowi socjaliści, którzy zrazu gwałtownie występowali w obronie „narodowego pisma” nagle skasowali je w szkołach /rozporządzenie partyjne z dn. 3 I 1941/^{12/}. Pobudką była nowa „europejska” misja, jaką sobie przypisywać począł narodowy socjalizm, „misja”, w urzeczywistnieniu której pismo neogotyckie nie mogło być przydatne. Co prawda w szkołach w Rzeszy uczono obu alfabetów, ale oczywiście pochłaniało to wiele czasu i sił. Lepiej było uprościć nauczanie, a „europejski” aspekt przeważał przeciw pismu neogotyckiemu. Zdejmuje się, że na ogół pożegnano je bez większego żalu, a po upadku narodowego socjalizmu nie odezwały się żadne głosy za jego przywróceniem. Już w połowie XIX w. parlamenty wypowiedziały się za jego skasowaniem, w Rzeszy uratowały je biurokracja i żarliwe przywiązanie Bismarcka^{13/}.

Periodyzacja dziejów pisma neogotyckiego podjęta została przez Hamanna i Kromana. Santifaller zagadnienia tego nie poruszył^{14/}. Hamann traktując jednolicie frakturę i pismo kancelaryjne oparł się na kursywie i podzielił jej dzieje na trzy okresy:

1/ wiek XVI, 2/ wiek XVII z podziałem na dwa podokresy, 3/ wiek XVIII, XIX i połowa XX. Hamann uzasadnia to zmianami ductu. Kursywa różnego typu, jak to wyszczególnia kaligraf Fugger^{15/} bywa „gemein oder gelegt, geschoben, gewunden und gewölbt”. Pierwszy typ to pismo pionowe, drugi - pochylone w prawo, trzeci - pionowe z niektórymi łaskami pochylonymi w lewo,

ostatni - z zaakcentowanymi łukami okrągłymi. Zwykle jednak pisarz wytwarzał sobie własny typ kursywy. Kursywa silniej podlegała zmianom i wpływowi mody, tak iż można ją łatwiej chronologicznie umiejscowić od fraktury lub kancelaryjnego pisma. Da się ustalić ją w ramach półwiecza, ale trzeba się liczyć z tym, że starzy ludzie pisali inaczej niż młodzi.

Obraz pisma w pierwszej połowie XVI w. przedstawia dukt o niewielkich odstępach między wierszami, z krótkimi łaskami, o charakterze przeważnie pionowym, jak w XV w. Od połowy stulecia następuje lekkie pochylenie łasek w prawo, łączenie liter liniami włoskowatymi. W końcu XVI w. następuje wyraźniejsze pochylenie łasek w prawo, łaski stają się dłuższe, litery, szczególnie majuskuły są pisane swobodniej i są zgrabniejsze. Przełom w kursywie zaznacza się dopiero około r. 1650, pierwsza połowa stulecia zbliża się do XVI w., druga do XVIII. Od 1650 r. mniej więcej odstępy między wierszami są większe. Zaznacza się silne pochylenie pisma w prawo, łaski górne i dolne stawiane są ciasniej, również ściśnione są litery, połączone ze sobą. Ta tendencja trwa dalej w XVIII w., a różnica z XIX w. polega na większej swobodzie w kształtowaniu liter. Wiek XIX przynosi poprawny dukt kancelaryjny i kupiecki, a z czasem powstaje dukt szkolny, który się trzyma kształtów liter, przepisanych przez władze. Cechy indywidualne mogą się utrzymać tylko w conceptowym piśmie i w pismach indywidualnych. Zdaniem Hamanna najsilniejszym zmianom w czasie podlega dukt pisma, litery mniej ulegają wpływom zmieniających stylów. Jest to więc stanowisko inne niż Santifallera, który główny nacisk kładzie na zmiany kształtów liter. Odmienny podział wprowadził Kroman. Podzielił on neografię na:

- 1/ w. XVI i pierwszą połowę XVII, który nazwał okresem renesansu,
- 2/ na II połowę XVII, i wiek XVIII do połowy XIX, a więc okres baroku, rokoko i klasycyzmu. Zakończył na połowie XIX w., gdyż wtedy zniesiono w Danii nauczanie pisma neogotyckiego. Podział jego znajduje uzasadnienie w analizie złożenia ręki, które ulega zmianie w końcu XVI w. i zwolna rozpowszechnia się w ciągu następnych lat.

Ze swej strony wprowadzam podział na 3 okresy w zależności od techniki pisania, a więc złożenia ręki i rodzaju narzędzia, w zależności od ogólnych prądów kulturalnych, które wpływały na charakter pisma i wreszcie w zależności od ogólnych przemian warunków społecznych, które powodowały zaburzenia i zmiany w dukcie. Te trzy czynniki - technika pisma, wpływ prądów kulturalnych, wpływ przemian społecznych odbijają się wyraźnie na charakterze pisma i są podstawą do periodyzacji jego dziejów.

Okres I - wiek XVI i pierwsza połowa XVII w. Złożenie ręki do końca XVI w. pozostaje takie, jak w średniowieczu, więc przykurczone palce trzymają pióro, pismo jest na skutek tego zwarte, laski nie długie, odstępy między wierszami niewielkie /tablica IV/. Wiek XVI jest zarazem okresem tworzenia się kształtów poszczególnych liter. Mimo zmiany złożenia, które pozwalało pisać dłuższe laski, pod wpływem renesansu utrzymał się ogólny charakter duktu do połowy XVII w. Można tedy wyróżnić pierwszą połowę XVII w. jako podokres w którym pojawiają się nowe elementy, ale cezura pozostaje na połowie stulecia.

II Okres sięga od połowy XVII do schyłku XVIII w. Charakteryzuje pismo tego czasu zwycięstwo złożenia bardziej swobodnego /tablica V/ i barokowy niepokój duktu, w którym laski poszczególnych liter pochylone bywają w prawo lub w lewo, albo są pionowe, laski te są wydłużone niepomiarowo, odstępy między wierszami są duże, majuskuły rysowane z fantazją. Zaznacza się od około r. 1650 wyraźnie wpływ niepokoju, spowodowanego przez wojnę 30-letnią, w czasie której dorastały i uczyły się młode pokolenia.

Mimo tendencji klasycyzujących od początków XVIII w. okres ten trwa do końca stulecia, kiedy niepokój okresu rewolucyjnego prowadzi do silniejszego akcentowania cech kursywnych. Wskutek tego pismo staje się niespokojne i nieczytelne. Okres ten możnaby podzielić na podokresy od 1650 do ok. 1700 i od 1700 do 1800, kiedy pewne tendencje klasycyzujące zaczynają się zaznaczać^{16/}, ale brak jest wstępnych prac w tym kierunku, tak iż podział taki pozostaje w zakresie teoretycznych postulatów.

Okres III obejmuje wiek XIX. Tu wyraźnie można odnaleźć wpływ zmiany złożenia ręki przy operowaniu stalówką. Ostrze jej zaczyna zwracać się ku górze, stąd powstaje sztywny i nienaturalny układ. Zwycięstwo stalówki po r. 1840 i wprowadzenie duktu szkolnego około połowy stulecia stanowią cezurę dla dwóch podokresów. Trzeci podokres obejmuje czas od 1914 do 1941, kiedy kaligrafia upada na skutek wprowadzenia maszyny do pisania, zmiany piór /rondowe i kulkowe/ oraz złożenia ręki, które staje się swobodniejsze. Pismo przybiera znów charakter pionowy, pojawia się pióro wieczne. Jest to podokres zwycięstwa nieczytelnej kursywy i pisma indywidualnego.

Tak więc w dziejach pisma neogotyckiego ustalić można trojaki przyczyny zmian. Do końca XVI i jeszcze w głąb XVII w. trwa stare średniowieczne złożenie ręki, które ma za skutek pionowy raczej dukt. Zmiana złożenia w końcu XVI w. wprowadza pochylenie do 45 - 60% w prawo. Nowe złożenie w związku z pojawieniem się stalówki jest przyczyną powstania sztywnego duktu XIX w., swobodne złożenie w okresie międzywojennym i nowy rodzaj stalówek ma za skutek zmianę duktu, który przybiera pionowy charakter i staje się nieczytelny. Prądy w sztuce wywierają silny wpływ na pismo: renesansowe pismo jest równe i ścięśnione, barok lubuje się w fantastycznych pętlach i pochyleniu lasek w różnych kierunkach, klasycyzm zmierza do spokoju. Wreszcie wojna 30-letnia, później rewolucji w końcu XVIII w. odbijają się na niepokoju w duktach pisma i silnym zaznaczaniu się cech kursywnych. To samo można powiedzieć o okresie międzywojennym, który jest ostatnim w dziejach pisma neogotyckiego.

W skrypcie omówiona zostanie ewolucja pisma w toku trzech wyszczególnionych okresów, następnie dzieje pisma neogotyckiego poza Niemcami, skróty, oraz zagadnienie metody odczytywania pisma.

Pismo neogotyckie jest obszerną dziedziną historii pisma. Neografia gotycka jest dyscypliną, którą po wojnie zacząłem uprawiać ze względu na potrzebę przygotowania przyszłych badaczy i archiwistów, obznajomionych z pismem wielkiej ilości i wagi akt, które znajdują się na obszarze państwa polskiego. Neografia stanie się niewątpliwie poważnym odgałęzieniem tradycyjnej paleografii o własnych założeniach i odrębnej problematyce badawczej.

Okres ten obejmuje powstanie pisma neogotyckiego i jego bujny rozwój. Powstaje w tym czasie wiele nowych form, które częściowo ulegają dalszym zmianom, przyczem wytwarzają się trzy równoległe gałęzie pisma, służące odpowiednim zadaniom - fraktura, pismo kancelaryjne i kursywa. Dwa ostatnie z nich dzielą się jeszcze na odmiany, które zresztą ulegną rychło zmieszaniu. Pismo, którego dukt ogólny został wyżej scharakteryzowany, normowany jest przez wybitnych nauczycieli pisma, którzy zakładają własne szkoły. Taką szkołę utrzymywali w Norymberdze Neudörfferowie, jeden z nich wydał podręcznik pisma w r. 1519^{17/}. Uczniowie mieszkali u nich i otrzymywali utrzymanie, a w zamian za to pisali od rana do wieczora. Ze szkoły tej pochodzili pisarze kancelarii cesarskiej. Wydał też podręcznik norymberski nauczyciel pisma Wolfgang Fugger w r. 1553^{18/}

Obok podręczników, jak ten, który napisał Neudörffer w formie dialogu dwóch uczniów, pojawiały się też wzory pisma z krótkimi uwagami o trzymaniu pióra, a więc Henryka Holtzmüllera w Bazylei w r. 1553^{19/}, Jerzego Schreppelera w Strassburgu w r. 1554^{20/}, później Urbana Vyssa, nauczyciela w Bernie w r. 1583^{21/}. W r. 1579 Mikołaj Eschenburg z Lubeki opublikował „Fundamentbuch”, dedykując go królowi duńskiemu Fryderykowi II i in. 22/. Ci nauczyciele i prowadzone przez nich szkoły wywierały decydujący wpływ na rozwój pisma. Szkoły klasztorne upadły lub straciły znaczenie, młodzież uczyła się pisać w szkołach „niemieckich”, w przeciwieństwie do szkół „łacińskich”, gdzie uczono łaciny i pisma humanistycznego. W Danii były też obok szkół „niemieckich” także szkoły „duńskie”, gdzie nauczano w języku duńskim i uczono pisma neogotyckiego. W ten sposób szkoły decydowały o tworzeniu się prowincji pisma czy jego odmian, głównie w dziedzinie fraktury i pisma kancelaryjnego. Do szkół tych chodziła młodzież mieszczańska, trochę synów chłopów i uboższej szlachty, którzy potem szli studiować. Do II połowy XVI w. synowie szlachty bogatej w Danii - i zapewne w Niemczech - uczyli się pisać w domu od przygodnych nauczycieli. Dlatego też można mówić o piśmie „szlacheckim”, które jest niedbałe, mało czytelne, o silnych cechach indywidualnych.

Jest to pismo, które możnaby określić jako klasowe, gdyż obejmowało bogatą szlachtę, podczas gdy synowie szlachty ubogiej albo wcale nie umieli pisać, albo chodzili do szkół. Przykłady duńskiego pisma szlacheckiego są na tablicy VI.

W drugiej połowie XVI w. zaczęto szlachtę przyjmować do kancelarii królewskiej, wobec czego zaczęła się uczyć porządnie pisać, klasowy charakter pisma zanikł. Natomiast do połowy XVII w. w niektórych rodach szlacheckich w Danii używano pisma runicznego /tablica VI/ jako szyfru. Nie ulega wątpliwości, że były to tradycje czysto duńskie, nieznanne przybyszom szlacheckim z Niemiec, dlatego nie można szyfru tego uważać za zjawisko występujące w całym stanie szlacheckim, ale tylko w jego odłamie staroduńskim. Cyfrowe monogramy /tablica VIII/ powstawały niewątpliwie pod wpływem ogólnoeuropejskim i wiązały się z postęпами wykształcenia^{23/}. Zagadnienie pisma klasowego i szyfru w związku z przynależnością stanową osób, które go używają, zostało zanalizowane tylko na obszarze Danii.

Pismo kobiet w XVI w. wykazuje znaczne opóźnienie, nawet o 50 - 60 lat w stosunku do ogólnego rozwoju. Przyczyna leży w tym, że nie było szkół dla kobiet, szlachcianki uczyły się w domu od przygodnych nauczycieli, od ludzi starych, tak iż pismo kobiece odtwarza stan rzeczy nie współczesny, a znacznie wcześniejszy^{24/}. Dalsza ewolucja pisma kobiet, a to w związku z powstawaniem szkół przy instytucjach wychowawczych w krajach protestanckich, nie została zbadana. Instytucje te powstawały na terenie objętym reformacją z dawnych klasztorów żeńskich, do których wstęp teraz miały szlachcianki, uzyskując całkowite zaopatrzenie pod warunkiem wykonywania niewielkiej ilości praktyk religijnych. Te instytucje biorące spadek po klasztorach, mogły też utrzymywać szkoły, ale zagadnienie to nie jest zbadane. Klasztory żeńskie na obszarach, które po zostały katolickie, napewno utrzymywały szkoły, gdzie uczono czytać i pisać. /tablica VII/.

Kroman wysunął zagadnienie podobieństwa rodzinnego duktu w piśmie szlachty /tablica VI, VIII/^{25/}. Zagadnienie to należy uwzględniać w badaniach, nie zostało ono jeszcze opracowane. Pismo chłopskie nie występuje w badanym okresie - stanie się ono odrębnym zagadnieniem w XVIII i XIX w., cechuje to pismo klasowe brak związku z duktem szkolnym, niezgrabne stawianie liter, odwracanie niektórych z nich /S, n/, silnie rozwinięte cechy indywidualne - a więc te same co w klasowym piśmie

szlachty w XVI w., jedynie pomników pozostało znacznie mniej i są one uboższe i szczuplejsze.

Ortografia w XVI w. stanowi jedno z trudniejszych zagadnień. Zasady jej nie były ustalone; ze schyłku XV w. kiedy panowała moda na zdwojenia, przeszła ona do w. XVI. Panowała duża dowolność w oddawaniu dźwięków, szczególnie zaś w używaniu majuskuł i przestankowaniu.

W końcu XVI w. zaczyna się zaznaczać wpływ reformy ortograficznej francuskiego gramatyka Ramusa /Pierre de la Ramée, 1515 - 1572/, który na wzór języka hebrajskiego proponował wprowadzenie litery „jod”/nazwa hebrajska/, a więc stworzenie z długiego „j” nowej litery. Proponował też wprowadzenie obok litery „u” nowej, o hebrajskiej nazwie „vau”. Reformy te przyjmowały się powoli, najpierw w piśmie łacińskim, potem w neogotyckim. Następuje żwolna odróżnienie liter „u” i „v”, nieznane średniowieczu; oraz „i” i „j”. W Danii w piśmie łacińskim przyjęła się ta reforma w początku XVII w. W piśmie duńskim w drugiej połowie XVII w. „y” w dyffongach „ey”, „y” zostało zastąpione przez „j”, a „ff” - przez „v” zwane tu „ve”, na Islandii „vaff”²⁵/. Poza Danią zagadnienie to nie zostało zbadane.

Stosowanie majuskuł było bardzo swobodne i nie podlegało żadnym regułom. Edytorzy niemieccy dotąd nie ustalili, od jakiej daty należy modernizować ortografię. Napewno należy to czynić dla XVIII w., wiek XVII jest okresem przejściowym. Można by jako kryterium w Niemczech przyjąć biblię Lutra. W wydaniu r. 1522 niewiele rzeczowników zaczyna się od majuskuły, w wydaniu z r. 1545 jest ich znacznie więcej, ale o wytworzeniu się reguł można mówić dopiero w XVII w. Nie będzie jednak błędem stosowanie dzisiejszych zasad ortografii odnośnie do majuskuł w tekstach niemieckich nieliterackich /a więc wychodzących z kancelarii, od osób prywatnych, a dotyczących spraw gospodarczych i prawnych/.

Ogólny dukt pisma XVI i XVII w. ulega wyraźnej ewolucji, szczególnie kursywa, ale też i pismo kancelaryjne. Do połowy XVI w. pismo jest z reguły niskie, laski w górę i w dół względnie krótkie, majuskuły używane są rzadko i nie są zbyt wielkie. W latach 60 i 70 stulecia laski wydłużają się, głównie

przy długim „s” i „f” i mają silnie rozwinięte pętle i haki, od r.1560 szczególnie wydłużają się łaski dolne, majuskuły są używane częściej i coraz silniej wpływają na ogólny obraz pisma. W latach 1570 - 1580 pismo staje się coraz bardziej niepokojne, rozdwojenie liter coraz silniej się zaznacza, ku końcowi stulecia litery stają się smuklejsze, pismo jest bardziej estetyczne, jasne, równomierne. Po r.1580 litery długie „s”, „f” i „p” są czasem pisane pochyło w stopniu większym od innych liter, ok. r.1590 następuje wyraźne pochylenie pisma w prawo, które w latach trzydziestych XVII w. osiąga 50° - 60° , co się utrzymuje już przez wiek XVII, a łaski dolne ulegają przedłużeniu.

Przyczyną tej zmiany jest zmiana złożenia ręki. Dotąd ręka opierała się na małym palcu, dłoń odwrócona była w lewo, pióro trzymane było pionowo, ostrzem w lewo. Od około 1600 r. ręka spoczywa na łokciu i na małym palcu /tablica IX, X, XI/ tak, iż może się obracać, co pozwala na swobodne operowanie piórem i fantazyjne przekształcanie liter.

Obok zmiany w złożeniu ręki występuje zmiana w zacięciu pióra. W XVI w. nie było ono tak ostro zacinane jak później. Do pisma pochyłego zacinano pióro skośnie, aby wyciągnąć długie, ostro zakończone łaski. Pisarze mają tendencję do pisania majuskuł jednym ciągiem, przyczem inwencja ich prowadzi do powstawania coraz nowych odmian.

W ciągu XVI w. zanikają średniowieczne inicjały, powstają nowe, rysowane piórkiem, z wielką ilością ozdób, a skomplikowany ich rysunek doprowadza do zupełnego rozkładu zasadniczych kształtów.

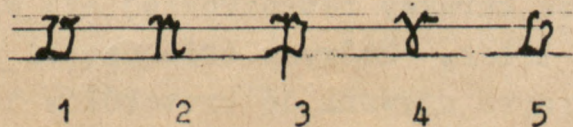
Podręczniki pisma są dowodem, że poszczególne części inicjałów wykreślano przy pomocy cyrkla lub linii cyrklowej, ozdoby dorysowywano później /tablica XI, XII/^{27/}.

a/ Fraktura i pismo kancelaryjne

Fraktura powstała z kaligraficznie pisanej tekstury XV w. czyli z pisma książkowego^{28/}, w pierwszej połowie XVI w. przejęta została przez drukarstwo, ale nadal pozostała pismem ozdobnym, spotykanym na obrazach, epitafiach, w pierwszych wierszach uroczystych dokumentów, czasem pewne słowa, tytuły i imiona w tekście pisane były dla wyróżnienia frakturą. Ce-

oną charakterystycznie fraktury są łamane łaski, z ostrymi ką-
tami, każda litera stawiana osobno, ligatury rzadko stosowane.
Minuskuła jest łatwo czytelna, majuskuły przekształcane często
w inicjały są ozdabiane licznymi dodatkami tak, iż trudno ro-
zróżnić „G” i „B”, oraz „C”, „S”, „L” i „T”. Typ liter pozostał bez
zmian do połowy XVII w., litery majuskułne, wykształcone w tym
czasie, pozostały w użyciu do końca. Jeśli chodzi o minuskułę,
to miała ona łuki ostre lub okrągłe. Przy literach „m, n” łaski
łamane połączone są liniami włoskowatymi. Łaski dolne długiego
„s” i „f” są ostro zakończone, litera „i” zachowuje punkt, li-
tera „a” ma trzonek połączony bezpośrednio z łukiem, litera
„k” znajduje się między liniami wewnętrznymi, a tylko łaska
wysuwa się w górę i tam załamuje. Litera „r” pisana jest dwo-
jako, stare średniowieczne „r” okrągłe /francuskie/ nigdy nie
stoi na początku słowa, natomiast zwykle przy zdwojeniu „r”
drugie jest okrągłe.

Obok fraktury występuje od XVI w. pismo kancelaryjne, pół
kursywne pisane zwykle pionowo, czasem pochylone w lewo, któ-
re ma ostrzejsze niż fraktura kanty załamania. Powstała ona z kur-
sywy neogotyckiej pierwszej połowy XVI w. nie bez wpływu frak-
tury /Hamann/ albo wprost z bastardy XV w. /Kroman/. Łaski i
trzonki są łamane, zakończone prostokątnymi nasadkami, które
czasem wyglądają jak haki. Pismo kancelaryjne zachowało w mi-
nuskułce okrągłe „d”, pisane z łaską wygiętą w lewo, starsza pos-
tać „e” z okrągłym oczkiem i łaska, oraz „h” przejęte z bas-
tardy a więc o e h litery „a” i „g” mają główkę od-
dzieloną od trzonka względnie łaski, są więc rozdwojone, a
obie części połączone są kreseczką. Natomiast dukt dostosowa-
ny jest do gustu czasu. Majuskuły w zasadzie są te same, co
we frakturze, ale niektóre formy przejęte zostały z kursywy.
Tak np. majuskułne „O” pisane jest z dwiema pętlami, jedna u
dołu, druga u góry która kończy się haczykiem /1/. Majuskułne
„N” jest łamane i ma nasadkę jakby trąbę słoniową przy łasce
lewej /2/. Tak samo „P”. Litera „S” powstała z okrągłego „S”
i składa się z dwóch splecionych łasek, które są u góry opa-
trzone w nasadkę z lewej i chorągiewkę z prawej strony /4/.
Litera „V” ma łaskę wygiętą u góry w prawo /5/.

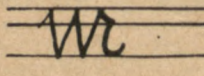
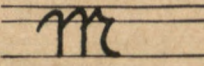
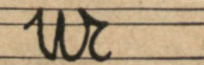
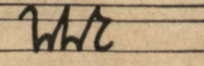
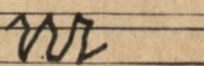
Wyróżniano kilka rodzajów pisma kancelaryjnego. Wolfgang Fugger w r. 1553 klasyfikował je według położenia i według kształtu liter^{29/}.

Według położenia 1/ stojące pismo kancelaryjne - /pionowe/.

2/ leżące pismo kancelaryjne - /pochylone w lewo/.

3/ posunięte, wiszące pismo kancelaryjne - /pochylone w prawo/.

Według kształtu liter wyróżniano:

- 1/ pospolite pismo kancelaryjne, w którym laski połączone były liniami prostymi, pod ostrym kątem,
- 2/ okrągłe pismo kancelaryjne, gdzie łuki są okrągłe,
- 3/ łukowe pismo kancelaryjne, z łukami w dół,
- 4/ łamane pismo kancelaryjne z małymi łukami w górę,
- 5/ wygięte pismo kancelaryjne z laskami łamanymi.

Przytoczony tu przykład litery „M” majuskułnej wskazuje, jak bardzo mogła ona odbiegać od pierwowzoru. Mogły następować skrzyżowania rozmaitego położenia z kształtem, co wytwarzało niezmiernie bogate możliwości dla pisarzy. Czasem laski pod wpływem kursywy w długości środkowej /między środkowymi liniami / są wygięte w lewo, a górne ich części - w prawo.

Pisma kancelaryjnego używano w XVI w. do pisania tekstu dokumentów, ksiąg, do listów i aktów, podczas gdy fraktura służyła do intytulacji, nagłówków, napisów.

Pismo kancelaryjne obok fraktury było pismem artystycznym, używanym przez pisarzy zawodowych. W XVII w. pismo kancelaryjne, dotąd pisane w sposób ciągły, zaczyna ulegać rozrywaniu i poszczególne litery są stawiane każda z osobna, a przez to upadła się pismo kancelaryjne do fraktury i używane jest tylko w uroczystych dokumentach. Miejsce jego zajmuje kursywa.

b/ Kursywa neogotycka XVI w

Cechą zasadniczą kursywy neogotyckiej XVI w. jest tendencja do rozdwojenia liter, których obie części połączone są kreską poziomą. Kursywa używana do protokołów kancelaryjnych i

mniej ważnych dyplomów. Kursywa neogotycka wyrosła na gruncie kursywy gotyckiej schyłku XV w. Poszczególne litery, jak i w tej kursywie połączone są liniami włoskowatymi i kreskami, tak iż pismo ma charakter ciągły. Połączenie liter z następnymi następowo albo przez haki /e, o, b/ wychodzące z pętli lub oczka, albo przez poprzeczną kreskę czy beleczkę /t, f/, albo przez załamanie górnej łaski /k/, albo przez pętlę dolnej łaski /g, h/.

Fugger^{30/} usiłował kursywę klasyfikować na wzór pisma kancelaryjnego, wyróżniając kursywę pospolitą czyli leżącą /pochylona w lewo/, kursywę posuniętą czyli pochyloną w prawo, kursywę wygiętą i łamaną, ale podział ten, czysto teoretyczny, ma mało wspólnego z życiem. Kursywę jako pismo szybkie miała silnie zaznaczone cechy indywidualne i klasyfikować je jest rzeczą prawie niemożliwą.

Hamann przeprowadza podział na kursywę czystopisową i konceptową^{31/}. Ta ostatnia jest pismem szybkim, niestarannym, gdzie wiele cech istotnych ulega zatarciu, „e” zamienia się nawet w dwa punkty. Czy jednak jest jakaś podstawa do odróżniania kursywy konceptowej od kursywy o cechach indywidualnych? Nigdzie kursywy konceptowej osobno nie uczono, nie posiada ona odrębnego systemu abrewiatur czy znaków stenograficznych, czy ustalonego sposobem pisania liter. Dlatego też nie ma, jak sądzę, podstaw do wyodrębniania jej w osobną gałąź pisma. Jest to po prostu kursywa pisana pośpiesznie i niedbale, o silnie zaakcentowanych cechach indywidualnych, używana do ściśle osobistego użytku pisarza, który równocześnie używał pisma bardziej starannego. Takie zjawiska znane są w kancelariach XV w., gdzie można stwierdzić, jak w tym samym odpisie dokumentu pisarz przechodzi od czytelnej bastardy do niedbałej i nieczytelnej kursywy^{32/}.

c/ Dzieje poszczególnych liter minuskuły

a. Średniowieczna postać „a” minuskulnego, w którym łuk przylega do trzonka, występuje w początkach XVI w. i utrzymuje się do początków w. XVII. W południowym Tyrolu Santifalder stwierdził utrzymywanie się go do połowy tego stulecia. Pierwsze pojawienie się „a” rozdwojonego w południowym Tyrolu ma miejsce w drugim dziesięcioleciu XVI w.

Na obszarze duńskim Kroman stwierdził, że rozdzielenie tej litery w XVI w. występuje rzadko i to w pismach ozdobnych. Na terenie Prus Królewskich rozdwojone „a” neogotyckie rozpowszechnia się w pierwszej połowie XVII w. W Prusach pojawia się w kursywie „a” otwarte, rozdwojone, łuk przybieraw nim postać czaszy otwartej ku górze, z lewej strony linia włoskowata łączy ją z poprzednią literą, z prawej poprzeczna kreseczka wiąże z trzonkiem, stojącym pionowo i połączonym od dołu z następną literą.

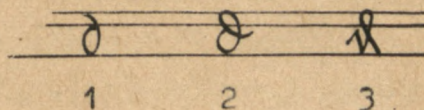
b. - minuskulne zbliżone jest do łacińskiego pierwowzoru.

Przez czas pewien utrzymuje się typ średniowieczny, bez pętli przy lasce, która jest wygięta w lewo. Na terenie Prus nie jest ona częsta. Neogotyckie „b” z łukiem zakończonym pętlą z hakiem w prawo występuje w południowym Tyrolu od drugiego dziesięciolecia XVI w. Z reguły łuk dolny jest zamknięty, tylko w formach silnie kursywnych jest on otwarty. Połączenie łuku dolnego z pętlą przy górnej lasce następuje albo bezpośrednio, albo przy lasce. Na obszarze duńskim w XVI w. „b” ma rzadko hak łączący je z następną literą.

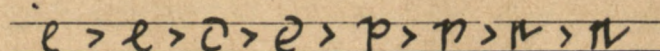
c. - minuskulne wytwarza się powoli w toku XVI w., Santifaller ustala pierwsze jego pojawienie się w południowym Tyrolu na r. 1564. Składa się ono z trzonka połączonego liniami włoskowatymi z następnymi literami. Czasem odwrotnie, linie łączące są grube a prawie pionowy trzonek jest włoskowaty. Tego typu w Prusach nie spotkano. Na obszarze duńskim i w Prusach „c” składa się z trzonka i beleczki łączącej go z następną literą. W ligaturach „sch” i „ch” litera „c” w kursywie przekształca się w poziomą kreskę łączącą dwie sąsiednie litery, tak iż ligatura „sch” wygląda na pierwszy rzut oka jak „sh”. Następuje to w Prusach już w pierwszej połowie stulecia, w Danii - w drugiej. Przy ligaturze „ch” trzonek litery „c” zaznacza się wyraźniej.

d. - minuskulne neogotyckie wytwarza się w początku XVI w. z formy kursywnej, która znów wyrosła z uncjalnego „d”. Santifaller stwierdził jego występowanie w pld. Tyrolu już w pierwszym dziesiątku lat stulecia, przyczem są dwa typy 1/ z pętlą otwartą rzuconą w lewo /1/; 2/ z pętlą zamkniętą, przyczem w stronę prawą wybiega kreska łącząca /2/.

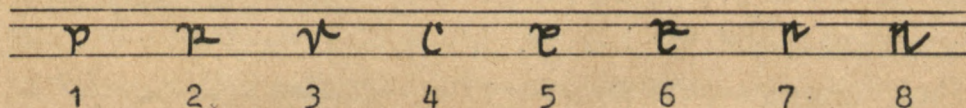
Litera ta pisana jest bez ostrych załamania i łuków z wyjątkiem Danii, gdzie też panuje typ z zamkniętą pętlą, czas to kreska łącząca biegnie w dół /3/. Typ drugi pisany jest pionowo.

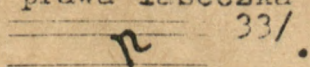
e. - minuskulne jest jedną z typowych liter pisma neogotyckiego, można nawet powiedzieć, że jest najbardziej dla niego typową, gdyż odbiega w swej ewolucji daleko od swego pierwowzoru, zamieniając się w dwie pionowe kreski. Ewolucja litery „e” tak się przedstawia /według Hamanna/:

Obok starej formy, przejętej z bastardy, pojawia się szereg nowych, które tu przedstawiamy

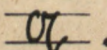
Dla pld. Tyrolu typowy jest kształt /5/ z trzonkiem lekko wygiętym w lewo i oczkiem. W Prusach w XVI w. typowy jest kształt 2, z trzonkiem i oczkiem od którego wybiega hak do następnej litery. Trzonek bywa lekko wygięty w lewo. Typ zasadniczy /7/ - dwie laseczki, /przyczem prawa jest nieco podwyższona i połączona z lewą linią włoskowatą/, pojawia się w pld. Tyrolu w r. 1533, ostatecznie ukształtowany typ 8 w r. 1556 /Santifaller/, ale nie uzyskuje one przewagi, w XVI i XVII w. występują formy pośrednie o krótkiej lewej laseczce, pochylone w lewo tak, iż prawa laseczka przypomina łuk z „e” holenderskiego

Na obszarze duńskim od ok. r. 1560 przeważają typy 1 i 2, czasem typ starszy /3/, w drugiej połowie stulecia występuje typ /4/, z punktem zamiast oczka, podobny do używanego we Francji, na obszarze niemieckim zarzucony już w pierwszej połowie wieku. W Prusach pierwsze wystąpienia skryształizowanego „e” neogotyckiego da się stwierdzić już sporadycznie w trzecim dziesięcioleciu XVI w.^{34/}

f. - występuje już ok. r. 1500 w pld. Tyrolu, przyczem ma ono czasem zdwojenie górnej łaski w postaci pętli. Od lat 70

stulecia panuje prawie wyłącznie typ prowadzony piórem od dołu ku górze z pętlą w lewo i małą pętlą z hakiem w środku długości. Zjawisko to jest powszechne. Litera „f” występuje w dwóch typach: w jednym zaczyna się je pisać od dolnej łaski, w drugim od górnej. W wypadku pisania zdwojonego „ff” na początku słowa dodawano ozdobnie załamana łaskę. Czasem litera „f” posiada łaskę bez zdwojenia.

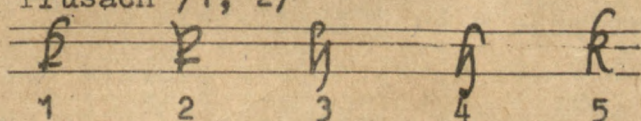
g. - minuskulne długo zachowuje swą średniowieczną postać, taką samą jak w piśmie łacińskim. W XVI w. w Niemczech rozpowszechnia się postać przypominająca grecką literę, „gamma” i pozostaje w użyciu od początków XVII w. W pld. Tyrolu rozdwojenie tak typowe dla pisma neogotyckiego, występuje poraz pierwszy w r. 1644, ale i nadal utrzymuje się starszy typ, identyczny z łacińskim „g”. W ten sposób kursywa pozostaje w tyle za piśmem kancelaryjnym, w którym rozdwojenie „g” występuje już w XVI w., także w Prusach^{35/}. W Danii w pierwszym dziesięcioleciu XVI w. łaska dolna zdwojona kończy się ostro u dołu. Przed 1550 r. zamiast główki występuje załamanie zdwojonej łaski, czasem główka ma kształt otwartej czaszy, a zamyka ją załamanie łaski. Od połowy XVI w. zwycięża przyniesiony z Niemiec typ „g” pisanego jak „gamma”. U pojedynczych pisarzy występuje młodsza postać litery, zbliżona do łacińskiej. Zwycięża ona po roku 1570. Tak więc proces ewolucji przebiegał w Danii inaczej, niż w Tyrolu pld. W Prusach w XVII w. występuje postać litery, w której łaska wygięta jest w lewo, przyczem nie zawsze jest zdwojenie. Takie „g” przypomina literę .

h. - minuskulne, złożone z łaski z dwoma zdwojeniami w kształcie pętli, występuje już ok. r. 1500 w pld. Tyrolu. Czasem przybiera ona w Prusach kształt łaski z niewielką pętlą w prawo u góry, której hak zwraca w lewo, u dołu łaski jest hak w lewo. Obok tego „h” neogotyckiego występuje według Santifallera typ zbliżony do „h” łacińskiego, z łaską załamaną. Jest to jednak „h” zaczerpnięty z pisma kancelaryjnego. Na obszarze duńskim obie te formy występują obok siebie.

i. - litera ta niemal od początku przyjęła postać znaną i później: gruby trzonek z dwiema liniami włoskowatymi i krop-

ką, w początkach XVI w. występuje pod wpływem pisma humanistycznego kreskowanie. Według Santifallera zachodzą różnice w ustawieniu łaski, do połowy XVII w. ma ona tendencję do pochylenia w lewo, choć w początkach XVI w. i w latach 1640 - 1660 występuje położenie pionowe. Może jednak ma tu rację Hamann, który nie podkreśla tej różnicy, wiążąc ją zapewne z cechami charakterystycznymi pochylenia duktu. Na końcu słowa „i” bywa przedłużane, jak „j”, które jeszcze nie wyodrębniło się w odrębną literę.

k. - wykazuje wiele różnorodności, aczkolwiek zdaniem Santifallera już w początkach XVI w. istotne jego składniki są ukształtowane: gruba łaska pionowa, oczko lub pętla z prawej strony i poprzeczka w postaci cienkiej linii poziomej. W pld. Tyrolu do r. 1584 panuje postać, w której łaska jest silnie wygięta w prawo przybierając kształt otwartej pętli, która czasem jest powiązana z drugą zamkniętą pętlą, poprzeczka tworzy czasem języczek. Postać ta znana też jest w Prusach /1, 2/

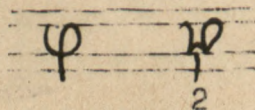
Ok. r. 1588 w pld. Tyrolu występuje kursywna forma litery, która upodabnia się do łacińskiego „h”, przyczem zaczyna się ją pisać od prawej, krótszej łaski od dołu. Znana jest ona w piśmie niemieckim kancelarii koronnej XVII w. Utrzymuje się ona według Santifallera do r. 1740. W Danii występuje czasem starsza forma, sięgająca prawą łaską poniżej linii wewnętrznej dolnej /4/, albo czasem poprzeczka opadając ukośnie w prawo, zbliża literę „k” do majuskułnego „R” /5/. W końcu XVI w. hak kończący łaskę rozwija się w duży łuk.

l. - nie odchyła się od swych pierwowzorów z XV w., zachodzą tylko różnice w wielkości pętli, która w pierwszej połowie stulecia XVI w. przybiera postać dużego łuku, czasem występuje w Prusach łaska bez zdwojenia czy pętli, czasem wygięta w lewo. Nie jest to w każdym razie litera typowa dla pisma neogotyckiego.

m, n. - nie uległy większym przekształceniom w piśmie neogotyckim. Istniała tendencja, by grube trzonki łączyć pod ostrym kątem liniami włoskowatymi, ale czasem występują lu-

ki okrągłe u góry lub u dołu, zależnie od duktu; według Santifallera istniała w XVI w. tendencja do pochylania trzonków w lewo, w Prusach są one raczej pionowe. Zdaje się, że to zależy od duktu - kursywy „leżącej” /w lewo/. Na końcu słowa litery te stają się w szybko pisanej kursywie kreską, albo mają ostatnią łaskę wydłużoną, lub też „m” pochylone jest w prawo w dół, jakby litera „z” lub skrót „et”

- o. - występuje w postaci otwartej lub zamkniętej, przyczem otwarte „o” jest późniejsze i przeszło do duktu szkolnego w XIX w. W Płd. Tyrolu do lat 80 wieku XVI panuje postać zamknięta „o”, przybierając nawet kształt wieloboku, prawie zawsze ma ono haczyk z prawej strony u góry. Postać otwarta „o” pojawia się już w połowie stulecia, ale nie ma linii włoskowatej z lewej strony, która pojawia się około r. 1580. Od końca XVI w. obie formy występują obok siebie, nawet u tego samego pisarza. W Danii od połowy XVI w. pojawia się haczyk, łączący „o” z następną literą.
- p. - zrazu występuje w swej łacińskiej postaci, w Prusach jest rzadkie. Już w XVI w. występuje starsza postać „p” neogotyckiego i to w dwóch odmianach: 1/ albo przybiera postać greckiej litery „ypsilon” z łaską prostą/1/, albo 2/ składa się z litery „v” rozdwojonej i połączonej łukiem u dołu oraz z łaski lub kreski, dołączonej z lewej strony lub w środku u dołu, zwisającej luzem; ta postać występuje w piśmie ozdobnym /2/

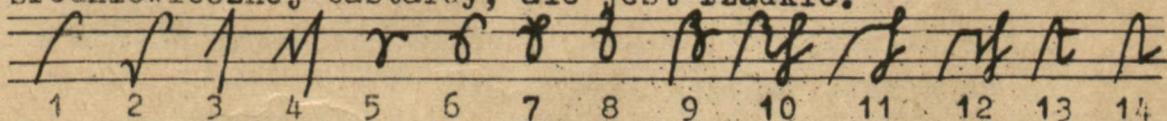

Na obszarze duns. występuje czasem zdwojenie łaski w typie 1/.

- q. - już w początkach XVI w. w płd. Tyrolu występuje rozdwojenie tej litery, której główka połączona jest z łaską poziomą kreseczką, ale łuk główki zamknął się ostatecznie dopiero w XVIII w. W Prusach łacińska postać „q” używana była do końca XVI w., w Danii rozdwojenie litery następuje dopiero w końcu XVI w. Przekreślenia poprzecznego nie ma.
- r. - jest jedną z liter, w której rozdwojenie trzonka następuje najwcześniej, bo już w początkach XVI w. w płd. Tyrolu,

przyczem łuk łączący obie części trzonka jest zwykle okrągły, do połowy stulecia występuje postać średniowieczna, z trzonkiem nierozdwojonym. W pierwszej połowie XVI w. zdarza się, że litery „e”, „r”, „c”, „v” i „s” okrągłe są do siebie bardzo podobne u tego samego pisarza i tylko kierunek kreseczki poziomej przy górnym trzonku oraz jej długość wskazują na literę. Litera „r” ma kreseczkę bardzo krótką, raczej idącą w prawo w dół, trzonek nie jest nigdy spleciony. Na obszarze duńskim trzonek „r” jest zawsze rozdwojony, okrągłe „r” z bastardy utrzymuje się do połowy XVI w., u szlachty i dam z artystokracji – jeszcze dłużej, ale rzadko.

s. - jest jedną z najbardziej charakterystycznych liter pisma neogotyckiego, które występuje w swoich dwóch podstawowych postaciach, odziedziczonych po średniowieczu: długiej i okrągłej. Zaznaczyć trzeba, że nie zachodzi tu żadna różnica fonetyczna, a stosowanie ich trzyma się starej kało-lińskiej tradycji ortograficznej, która nakazuje stawiać „s” okrągłe na końcu słowa. Długie „s” występuje od początku XVI w. w postaci odziedziczonej po średniowieczu /1/. Jest to laska sięgająca linii zewnętrznych z łukiem lub załamaniem w prawo u góry. Równocześnie występuje postać druga, w której laska dolna jest zdwojona. Pisano tu najpierw laskę dolną ze zdwojeniem, potem górną /2/. W XVI w. pojawia się prototyp późniejszego „s” biczycowatego /3/, pisane jednak z przystawką /4/, które wywodzi się też ze średniowiecznej bastardy, ale jest rzadkie.

Okrągłe „s” zachowało w pierwszej połowie XVI w. postać piętnastowieczną a więc zbliżoną do łacińskiego „r”, ale beleczka /kreska/ wysunięta w prawo nigdy nie jest załamana w dół, a trzonek jest zawsze spleciony z dwóch laseczek. Łuk lewy jest okrągły, prawy wysuwa się poziomo. pld. Tyrolu ok. r. 1560 lewy łuk przybiera postać poziomej kreski, a prawy wznosi się poziomo i kończy hakiem w prawo. W ten sposób powstaje neogotycka postać tej litery /5/. Odtąd zmiany są niewielkie, o charakterze indywidualnym: a więc hak zamyka się u góry laski w pętli /7/,

albo zwraca się w lewo, czasem też wygina się w lewo /8/. Niemniej istnieje tendencja do utrzymania łaski w wysokości średniej, tak iż nie sięga ona górnej linii zewnętrznej.

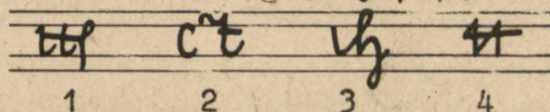
Litera „s” występuje często w ligaturach. Mniej ważne są ligatury z „a”, „e”, „b”, „l”, gdzie hak „s” łączy z następną literą. Ligatura „sz” /„basy”/ pojawia się już w początkach XVI w. i nie podlega większym przemianom. W Danii jest ona recypowana z Niemiec i składa się z „s” i „z” z podwójną łaską /nie z „s” krótkiego jak mniema Kroman/, potem z „s” i „z”. Stosowano je w Danii dowolnie, albo za miast długiego „s”, albo zamiast 2 „s”, albo przy 2 „s” do datkowo.

Ligatura „sch” przybrała w połowie XVI w. tak dalece kursywny charakter, że „c” z niej znikło, zlewając się z kreską łączącą „s” i „h”. Czasem długie „s” sięga ponad linie środkowe, ale od połowy stulecia dochodzi tylko do górnej linii wewnętrznej /11, 12/. W pld. Tyrolu od połowy XVI w. utrzymuje się równocześnie typ ligatury, zachowujący odrębność litery „c” /12/.

Ligatura „st” utrzymuje się bez zmian przez cały okres istnienia pisma neogotyckiego do XIX w. W XVI w. występuje ona w postaci przedłużenia łuku długiego „s” do dolnej linii wewnętrznej i przekreślenia jej na wysokości górnej linii wewnętrznej kreską poziomą /13/. W Prusach już w XVI w. występuje postać znana w Tyrolu pld. dopiero od połowy XVII w.: łuk „s” sięga do linii wewnętrznej górnej i załamuje się w dół, a potem pod kątem ostrym w prawo ku górze, tworząc literę „t”.

t. - minuskulne w postaci średniej wysokości biczyka, przecięte na wysokości linii środkowej pętlą w prawo, pojawia się według Santifallera w pld. Tyrolu już w r. 1501. Ale do połowy XVI w. utrzymuje się stara forma trzonka lekko wygiętego w lewo z hakiem w prawo, przekreślonego beleczką po prawej stronie lub po obu stronach. W drugiej połowie stulecia zamiast beleczki występuje u dołu trzonka po lewej stronie kreseczka ukośna w górę w prawo pod ostrym kątem. Przy ligaturze dwóch „t” na końcu słowa beleczka zamyka się czasem w pętlę idącą w dół /1/. W Danii na końcu słów

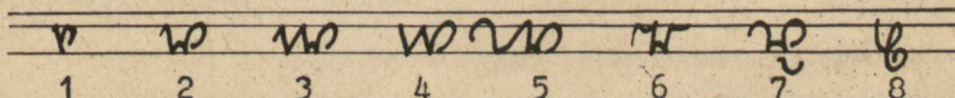
stawiano zawsze „t” podwyższone, tj. sięgające ponad linię środkową. Po „c” litera „t” zachowywała chorągiewkę w lewo jako pozostałość ligatury /2/.

W Danii czasem brak beleczki przy literze, przy ligaturze „th” nie ma beleczki, a ze stopki trzonka wysuwa się kreska łącząca z „h” /3/. Duńska ligatura „tt” ma łuki ostre /4/.

u. - pisane jak „n” z ostrymi zakończeniami łuków przy laskach i hakiem nad nimi występuje w płd. Tyrolu od 1501 r. W Prusach hak upowszechnia się od połowy stulecia, na obszarze duńskim przybierał on kształt litery łacińskiej „v”, łuku, zawijas, czasem był stawiany nad neogotyckim „v”, którego nie odróżniano od „u”.

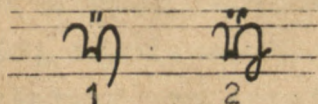
v. - występuje w dwóch postaciach od początków XVI w.: 1/trzonek pochylony w lewo z łukiem w prawo, idącym od dołu; postać ta jest w zaniku od końca XVI w., ale w płd. Tyrolu utrzymuje się od początków XIX w. /1/, 2/ postać rozdwojona, przyczem trzonek połączony jest z łukiem przez mały łuk zwrócony ku górze /2/. I ta postać występuje już w pierwszym dziesięcioleciu XVI w. W typie pierwszym czasem trzonek wydłuża się i wygina w prawo lub w lewo.

w. - składa się z trzonka i litery „v”, połączonych linią włoskową. Od początku XVI w. występuje ona w dwóch postaciach 1/ z linią włoskową przed trzonkiem lewym /3/, 2/ bez tej linii /4/. Druga część litery pisana jest jak „v”, postać nierozdwojona, starsza, występuje do końca XVI w., młodsza rozdwojona pojawia się w połowie stulecia. W Prusach uzyskuje ona przewagę w końcu stulecia, proces jest równoległy do zaobserwowanego przez Santifallera, z wyjątkiem częstego występowania w płd. Tyrolu łacińskiego „w”. W Prusach w XVII w. linia włoskowa przed lewym trzonkiem zamienia się w łuk okrągły lub załamany /5, 6/.

W Danii nie rozróżniano fonetycznie „v” i „w”.

- x. - pisano albo w formie starszej, w postaci dwóch kresek, albo jak „p” z łaską zagiętą w prawo ku górze /7/. W płd. Tyrolu w XVI w. używano też średniowiecznej postaci, przy po-
minającej majuskułne „e” /8/ i zachowano według Santifal-
lera tę postać mimo indywidualnych rysów do XIX w.
- y. - litera ta przybiera neogotycki kształt według Santifal-
lera w drugim dziesięcioleciu XVI w. Starsza postać niema
zdwojenia łaski. Litera „y” pisana jest jak rozdwojone
„v” z łukiem przedłużonym w łaskę /1/, która może być zdwo-
jona /2/. Obie utrzymują się do XIX w.

Z reguły nad literą „y” występują dwie kreski włoskowate, lub dwa punkty albo haczyk, a to zgodnie ze średniowiecznym zwyczajem. Na obszarze duńskim rozdwojenie „y” następuje dopiero w połowie XVI w., przy niedbałym piśmie upodabnia się ona do podwójnego „i”, przyczem drugie jest przedłużone.

- z. - litera ta przejęła z bastardy zygzakowatą dolną łaskę ze zdwojeniem. W samym początku XVI w. główka, zawarta mię-
dzy liniami wewnętrznymi, ma ostre kąty, od 1517 r. w płd Tyrolu pojawia się zaokrąglenie główki, odtąd obie postacie występują do XVIII w. Litera „z” w ligaturze z „s” nie posiada zdwojenia łaski dolnej. W Danii i w Prusach takie zdwojenie występuje, dając złudzenie, że jest to okrągłe „s”.

d/ Majuskuły w kursywie XVI i pierwszej połowie XVII w

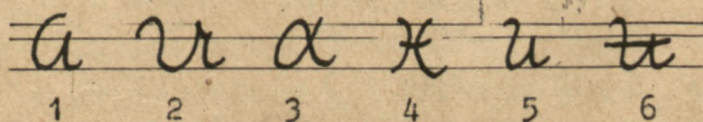
Majuskuły kursywy powstały z uncjalnych majuskuł bastardy XV w. albo z powiększenia minuskuł. W kursywie tendencja do używania podwyższonych liter minuskułnych jako majuskuł była dość silna. Tak powstały litery B, D, N, z czasem G podwyższone wyparło starą średniowieczną postać majuskuły, która dłu-
go i uporczywie się trzymała. Nie zawsze można ustalić, czy pi-
sarz umieścił majuskułę czy minuskułę na początku słowa /D, H, z/. Rozwój ten był stopniowy i powolny. W pierwszym i dru-

gim dziesiątku lat XVI w. przeważają od razu nowe postacie liter M, Z, oraz D, E, H, I, N, W, od trzeciego dziesięciolecia L, P, S, od połowy stulecia A, L, K. Inne litery majuskułne kształtują się dopiero w okresie następnym.

Stosowano majuskuły w początkach XVI w. rzadko, od 1560 często i to w celach dekoracyjnych, ci sami pisarze stosują kształty zapożyczone z fraktury lub podwyższone litery minuskułne z kursywy. Zwykle w lewo szła pętla lub łuk, laska lub trzonek były raczej pienne. We wcześniejszym okresie większość majuskuł pisano dwoma pociągnięciami, później zwycięża tendencja do nieodrywania pióra, dzięki czemu poszczególne litery przybierają bogate kształty.

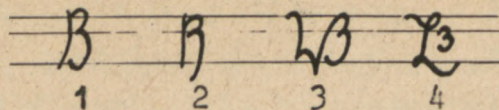
e/ Dzieje poszczególnych liter

A - wyjątkowo tylko stosowano w piśmie neogotyckim postać wziętą z antyki, przeważa bezwzględnie A uncjalne, w pld. Tyrolu nawet do 1712 r. Składało się ono z dużego łuku z lewej strony trzonka. W r. 1517 pojawia się tam „A” z dużym otwartym łukiem z lewej strony, podczas gdy trzonek sięga do połowy jego wysokości, zatrzymując się na poziomie górnej linii wewnętrznej /1/. Od 1568 występuje rozdwojenie litery, obie części połączone są kreseczką, łuk otwiera się w lewo przez wygięcie /2/.

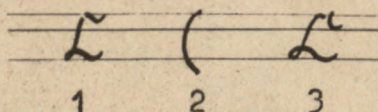
Na obszarze duńskim kształtowanie się tej litery przebiegało nieco inaczej. Do r. 1560 często miała ona postać leżącej pętli /3/, często używano łacińskiej postaci, zaczerpniętej z kapituley, która przybierała kształt podobny do dużego „X” /4/. Najczęściej jednak już w XVI w. pojawia się podwyższone minuskułne „a”, podobne do „u” /5/, czasem przekreślone /6/, z laskami silnie wygiętymi. Zrazu pisano je osobno, bez związku z następną literą, później powiązanie takie się pojawia.

B - pisane zrazu dwoma pociągnięciami pióra, od 1548 dolne wybrzuszenie zamyka się pętlą w prawo. Postać ta panuje w XVII w. /1/. Czasem łuk dolny jest otwarty /2/.

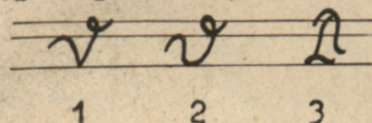
Na obszarze duńskim laska pisana jest jak pętla z podniesioną stopką, czasem rozdwojona /3/. Litera jest czasem pisana jak „L” z cyfrą „3” /4/. Postać rozdwojona pisana jednym pościągnięciem pióra, podobna jest do „V”.

- C – neogotycka postać występuje według Santifallera od r. 1554. Laska u dołu zaopatrzona jest w pętlę i stopkę, u góry pojawia się chorągiewka /1/. Czasem w XVI w. litera nie sięga do górnej linii zewnętrznej.

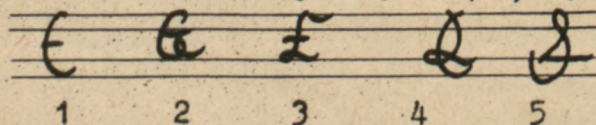
Na obszarze duńskim pisano literę tę jak otwarty łuk /2/, albo zamiast chorągiewki dawano łuk, otwarty w prawo /3/. Majuskuła „C” była zwykle ozdabiana podwójnymi liniami włoskowatymi i skomplikowanymi wolutami i zawijasami.

- D – w XVI w. „D” występuje w dwóch formach: wywodzącej się z kapitały i z minuskuły. W płd. Tyrolu już w r. 1517 podwyższone minuskułne „D” przybiera ostry łuk u dołu, ale linia włoskowata wygina się okrągło /1/. Obok niej występuje średniowieczna okrągła postać /2/.

Na obszarze duńskim majuskułne „D” z kapitały ulega rozkładowi na samodzielnie stojącą laskę z pętlą u dołu i stopką oraz wiszącą linią wygiętą po prawej /3/. Obok tego występuje podwyższona forma minuskułna.

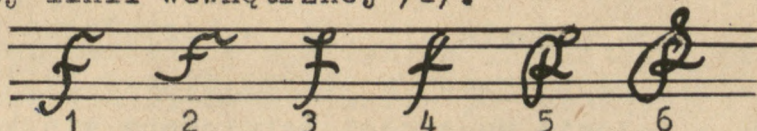
- E – według Santifallera już w 1511 r. uzyskuje przewagę „E”, ukształtowane z uncjalnego, w postaci łuku otwartego w prawo z języczkiem w środkowej części /1, 2/.

Na obszarze duńskim typ ten występuje w początkach XVI w., później litera „E” upodabnia się do „L”; laska z pętlą i stopką u dołu, z chorągiewką u góry, jest w środku przekreślona /3/. Czasem postać okrągła ma silnie rozwiniętą poprzeczkę z łukiem i pętlą, a litera sięga pod linię dolną

wewnętrzna /4/. Zaraz po połowie stulecia pojawia się na obszarze duńskim tendencja do pisania litery jednym pociągnięciem pióra /5/. Postać ta w Prusach jest nie znana. Przykłady te nie wyczerpują bogactwa kształtów, w których występuje litera „E”.

F - Majuskułne „F”, sięgające od górnej do dolnej linii zewnętrznej, z łaską wygiętą u dołu w lewo, przekreślone w środku, z chorągiewką w prawo u góry, pojawia się według Santifallera w początkach XVI w. /1/, od 1554 litera stoi na dolnej linii wewnętrznej /2/.

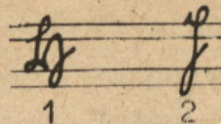
Na obszarze duńskim pisane jest z łaską sięgającą do dolnej linii zewnętrznej, bez chorągiewki, ale z pętlą /3/. Czasem poprzeczka rozwija się w kąt prosty /4/. Wcześniej niż „E” zaczęto pisać „F” z główką, która wyrasta ponad literę w postaci pętli lub zawiłasa /5/. Postać ta nie jest znana w Prusach /5, 6/.

G - wywodzi się z form średniowiecznych, przyjętych przez frakturę. Santifaller uważa, że już w r. 1546 pojawia się postać zapowiadająca rozdwojone i podwyższone „G”, które uformuje się dopiero w końcu XVII w. Jest to jednakże błąd. Występujące w przytoczonych przez niego tekstach postaci „G” wywodzą się z XV wiecznego „G” majuskułnego /4/ lub z fraktury i przypominają literę „B”.

Istotną częścią litery jest wężyk, który biegnie w dół. Łuk ulega przekształceniu w łaskę z pętlą i stopką /1/, w łaskę z pętlą i stopką wygiętą łukowato /2/, czasem w łuk z zygzakiem /3/. Typ /2/ nie jest znany w Prusach, występuje w Danii.

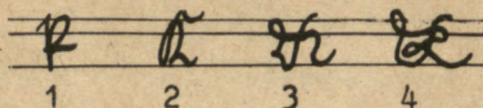
H - występuje w dwóch postaciach: pierwsza z nich składa się z łaski z pętlą u góry, która jest załamana w środkowej wysokości, a dolna część łaski bywa zdwojona. /1/ W pld. Tyrolu występuje od r. 1511. Druga ma łaskę prostą z pętlą u góry; łaska w dolnej części jest zdwojona. Postać ta występuje w pld. Tyrolu od 1517 r. /2/.

Na obszarze duńskim występuje tylko postać pierwsza.

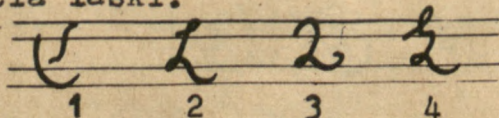
I - zrazu długie J, nie stanowiące osobnej litery, ma łaskę silnie wygiętą w lewo, sięgającą często do dolnej linii zewnętrznej, w Danii z reguły łaska sięga do dolnej linii wewnętrznej, czasem górna jej część jest załamana w zygzak, przypominając „Z”, z którym łatwo jest zmylić.

K - zrazu pisane jest jak podwyższone „K” minuskulne /1/. W pld. Tyrolu w r. 1536 pojawia się już wykształcona postać majuskułna, z łaską zaopatrzoną w chorągiewkę, z pętlą przecinającą literę w połowie wysokości, zakończoną stopką w prawo /2/.

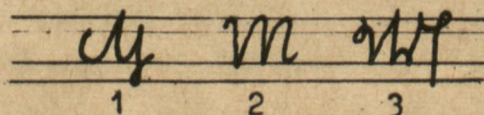
Łaska nie jest jednak zakrzywiona. Na obszarze duńskim postać ta pojawia się dopiero ok. r. 1570, przy czym lewa strona litery bywa bogato rozwinięta /3,4/, a chorągiewka nie zawsze istnieje. W Prusach występuje forma prostsza, taka jak w pld. Tyrolu.

L - obok form rozdwojonych, podobnych do fraktury /1/, które pojawiają się w pld. Tyrolu już w r. 1508 występuje przeważnie kursywna forma łacińskiego „L” /2/. W r. 1521 pojawia się tam już prototyp neogotyckiej majuskuły, ale bez wężykowego wygięcia łaski.

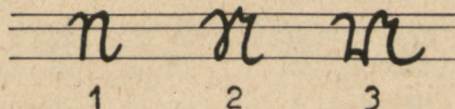
Na obszarze duńskim „L” pisane jest w zasadzie jednym pociągnięciem pióra, poczynając od stopki, poprzez pętlę, przy czym łaska wygina się w lewo /3/ lub załamuje /4/ w pętlę. Na obszarze Prus zjawisko to jest nie znane.

M - pojawia się w pld. Tyrolu w postaci neogotyckiej w r. 1506, ale są też liczne odmiany, przy czym czasem przypominają one literę „A” z długim „i” /1/. Zwykle jest to podwyższone minuskulne „m” /2/.

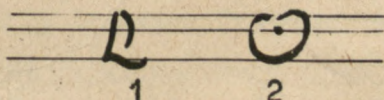
z rozdwojeniem lasek /3/. Litera ta stosowana była też jako cyfra na oznaczenie tysiąca. Występują też jeszcze formy uncjalne średniowieczne.

N - podwyższone minuskulne „n” występuje w pld. Tyrolu od 1511 /1/, nie ma tu jednak północnego „N” z łukiem między laskami, załamany w dół /2/, ani rozdwojenia.

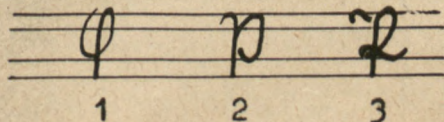
W Prusach i Danii to północne „N” pojawia się już w XVI w. /2, 3/.

O - bywa zamknięte z wężykiem lub pętlą w prawym górnym rogu. Typowe dla Niemiec otwarte „O” majuskułne w pld. Tyrolu nie występuje. Na obszarze duńskim pisane jest najczęściej dwoma pociągnięciami z silnie wygiętą w lewo stroną lewą /1/. Od końca XVI w. pisane jest jednym pociągnięciem pióra z punktem w środku /2/, który pojawia się

też przy innych „okrągłych” literach. W Prusach oba te duńskie typy „O” majuskułnego nie są znane.

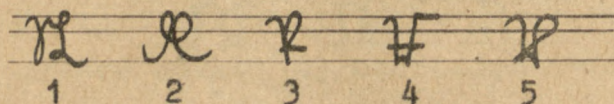
P - litera ta występuje w pld. Tyrolu w latach 1511-1520 jako podwyższone „p” minuskulne pisane jakby greckie „ypsilon” /1/. W r. 1526 pojawia się po raz pierwszy postać litery z laską wygiętą w lewo w hak, z zamkniętym łukiem z prawej, bez poprzeczki /2/ /ta ostatnia pojawia się około r.1570/. W ten sposób zostało już w XVI w. ukształtowane majuskułne „P” neogotyckie.

Na obszarze duńskim wzięte z fraktury, podwyższone minuskulne „p” trzyma się bez zmian, choć miewa chorągiewkę u góry w lewo zamiast haka i splecioną w pętlę poprzeczką /3/. W Prusach typ ten nie występuje.

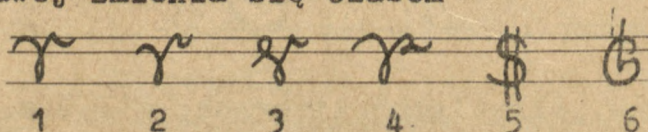
Q - majuskułne jest pisane w pld. Tyrolu do połowy XVI w. w postaci z XV w. potem w łacińskiej. Podwyższone, zaczerpnięte z minuskuły „Q” neogotyckie nie występuje na tym obszarze. W Danii pisane jest dwoma pociągnięciami pióra, z hakiem, w Prusach występuje typ XV-wieczny i typ łaciński.

R - w pld. Tyrolu w postaci przejętej z pisma łacińskiego pojawia się około r.1560, od 1596 w ostatecznej formie z pętlą w przegięciu prawej laski, w Prusach występuje ono w pierwszej połowie XVI w. Pod wpływem pisania jednym ciągiem laska wygina się w lewo, występują też pętle na górnym łuku /1/. Około r.1600 w Danii wykształca się postać

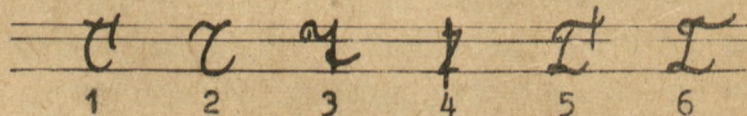
odrębna, duńska, z dwiema dużymi pętlami /2/. Obok tego w Danii występuje stara postać z podwyższoną nóżką /3/, a w XVII w. rozdwojona, podwyższona minuskulna postać znana też w Prusach ale rzadka /4, 5/.

S - majuskułne w postaci podwyższonego, minuskulnego, okrągłego „s” pojawia się w pld. Tyrolu od 1511 r. /1/, od drugiej połowy stulecia traci łuk po lewej stronie /2/. W Prusach pojawia się pętla zamiast łuku z lewej strony /3/, a chorągiewka z prawej zmienia się czasem

w linię wężykową /4/. Na obszarze duńskim trzyma się postać XV-wieczna, często przekreślona pionowymi liniami, jak w bastardzie /5/, około 1560 pojawia się wykształcona w Niemczech postać, urobiona z minuskulnego „s” okrągłego, która tu sięga pod linię dolną. Są też postaci przypominające „G” /6/. Majuskułne „S” może być pisane w ligaturze z „t”, rzadziej z „c” /w ligaturze „Sch”/.

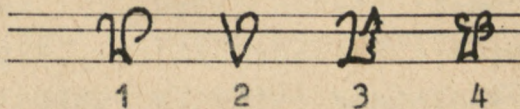
T - występuje w pld. Tyrolu w trzech postaciach: 1/ kursywne XV-wieczne „t” przekształca się w ten sposób, że trzonek przekształca się w łuk, otwarty w prawo, z beleczką i nasadką /1/; 2/ podobna forma powstaje z pisania litery jednym pociągnięciem, przyczem beleczka dotyka trzonka pod ostrym kątem /2/. Obie te postaci zachowują resztki pionowych linii włoskowatych, 3/ w r.1624 pojawia się

postać, złożona z pionowej laski, przeciętej pętlą i poprzeczką, z chorągiewką lub zawijasem z lewej u góry. Panuje ona do XVIII w. Na obszarze duńskim do czasu około 1550 r.

przeważa kanciasta forma z końca XV w. z pionowymi liniami włoskowatymi /4/, później pojawia się postać /1/, albo litera pisana jak „L” z wygiętą i przekreśloną czasem belką /5, 6/. Te ostatnie formy znane są też w Prusach.

V - już w 1517 r. w pld. Tyrolu występuje rozdwojona neogotycka postać /1/, ale zrazu przeważają kształty prostsze, nierozdwojone, czasem zaczerpnięte z minuskuly /2/, czasem z fraktury /3/.

Na obszarze duńskim nie rozróżniano „V” i „W”, przyczem rozdwojenie wcześniej się tu przyjęło, podobnie jak w Prusach /4/.

W - w postaci laski i litery „V” występuje w pld. Tyrolu w skończonej prawie postaci w 1554 r., laska od r. 1556 ma linię włoskowatą z lewej strony. Laska ta w końcu XVI w. wygina się w łuk otwarty w lewo. To samo zjawisko występuje w Danii.

X, Y, Z - pisano jak podwyższone minuskulne litery. „Z” już w r. 1508 występuje w pld. Tyrolu w skończonej swej postaci, z górną częścią laski załamana w hak otwarty w lewo i ze zdwojoną dolną laską w postaci pętli. Czasem hak górnej laski obrócony jest w prawo, ale małe te odmiany nie zmieniają do końca kształtu litery.

f/ C y f r y

Cyfry rzymskie utrzymują się jeszcze w tym okresie, powoli ustępując miejsca arabskim. Pozostaje to w związku ze zmianą systemu liczenia. Cyfry rzymskie nie służą do liczenia, to ostatnie odbywa się na abakusie, czyli stole lub płachcie do liczenia w postaci szachownicy. Dopiero humaniści wprowadzają system dziesiętny, zero i liczenie przy pomocy cyfr. Jest rzeczą ciekawą, że niedogodne w rachunkowości cyfry rzymskie, utrzymują się bardzo długo w Danii, gdzie panują do lat trzydziestych XVI w., a dopiero w XVII w. zwyciężyły ostatecznie cyfry arabskie. W pld. Tyrolu i w Niemczech Wschodnich ^{36/}, utrzymują się cyfry rzymskie do połowy XVI w. Dla odróżnienia lasek od liter stawiano nad nimi punkty, poza tym rzymskie

cyfry były pisane w postaci odziedziczonej po XV w., ostatnią łaskę przedłużano w dół.

i	ii	iii	iiii	v	vi	vii	viii	iiiiii	x
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
L	C	M	X	ij		xo			
50	100	1000	1/2	1 1/2		4 1/2			9 1/2

W połowie XVII w. w Danii pisano cyfrę „X” jak trzonek przekreślony linią ukośną włoskową. Literę „C” przy kilku setkach pisano nieco wyżej, około r. 1570 w Danii zaczęto dodawać przy znaku „C” /= 100/ małą kreseczkę pionową przy górnej części łuku. Połowę zaznaczano przekreśleniem łaski. Tysiąc oznacza no literę „M”, czasem w postaci starożytnej pięćset jak

Cyfry arabskie, znane już w średniowieczu, używane były głównie do numeracji, od połowy XVI w. coraz częściej przy datach rocznych i innych, czasem w pierwszej połowie stulecia obok rzymskich, w pomieszczeniu z nimi.

Jedynka ma zawsze punkt, który zaczyna zanikać w XVIII w., w Danii w XVII w. bywa ona rozdwojona, ma u dołu hak w lewo. Dwójka ma linie proste, ostro załamane do połowy XVI w., ale potem obok kształtów okrągłych pojawiają się powikłane barokowe.

Trójka nie ulegała istotnym zmianom.

Czwórka była zamknięta u góry, poraz pierwszy w pld. Tyrolu występuje w 1546 r. postać otwarta, obie formy istniały obok siebie do połowy XVIII w.

Piątka w Danii do połowy XVI w. nie ma ochrągiewki.

Szóstka ma silnie rozwinięty hak u góry, istnieje też postać bez haku przy wygiętej łasce /pierwszy raz od 1546/, jest to więc forma młodsza. Łuk bywa otwarty lub zamknięty.

Siódemka ma linię łamaną, sięga poniżej linii wewnętrznych.

Ósemka bywa pochyła w prawo, o górnym oczku zamkniętym lub otwartym, czasem z pętlą.

Dziewiątka sięga poniżej linii wewnętrznej dolnej, w XVII w. oczko bywa otwarte u góry.

Zero pisane jest jak 0.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1172	2	3	44	55	66	77	888	99

g/ Znaki pisarskie

W XVI w. stosowano punkt na dużą pauzę, kreskę skośną na małą pauzę, jak było w zwyczaju w średniowieczu. Od połowy XVI w. ukośna kreska opada, stając się przecinkiem, ale w druku stosowano kreskę do początków XVIII w. Dwukropek i średnik stosowano na przemian, bez ustalonych reguł, zwykle przed zdaniem pobocznym. Dwie kreski jako znak złączenia pisano i na końcu wiersza, i na początku, a więc dwa razy. Punkt pod literą jako znak skreślenia lub poprawki utrzymał się do XIX w.^{37/}

III Pismo neogotyckie od połowy XVII w. do końca XVIII w.

W XVII i XVIII w. następuje zatarcie różnic między frakturą i pismem kancelaryjnym. To ostatnie używane jest od XVII w. do uroczystych aktów, litery pisane są osobno, nie ciągle, choć z pochyleniem w prawo, ozdoby ulegają rozwojowi, tak iż w końcu XVIII w. tworzy się mieszane pismo „fraktura kancelaryjna” używane do uroczystych aktów, podczas, gdy słowa szczególnie podkreślane kaligrafowane są pismem łacińskim. Licznie pojawiają się znów podręczniki, a wzory pisma są sztychowane, co pozwala wydobyć linie włoskowate.

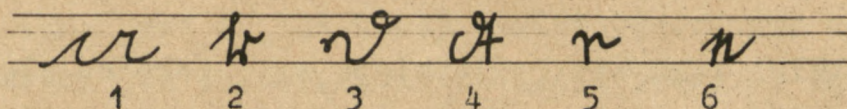
Od połowy XVII w. zaznacza się silny niepokój w dukcie, laski rozchylają się w różnych kierunkach. Podręcznik pisma wydany w r. 1716 przez Michaela Bauernfeinda z Norymbergi, zwalczał przerosty barokowego duktu i reprezentował tendencje klasycyzmu. Stosował on jako ozdobę równoległe kreski^{38/}.

Poszczególne litery ulegają w tym okresie niewielkim stopniowo zmianom. W połowie XVII w. ustala się postać „g” rozdwojonego, w początkach XIX w. – „k”. Od połowy XVII w. rozróżnia się „i” od „j”, „u” od „v”, tylko w słowie „und”, piśmianym „vnd”, trwa dłużej zwyczaj stosowania „v” zamiast „u”. Dukt pisma został scharakteryzowany poprzednio: przy majuskułach występuje nadal tendencja do pisania ich jednym pociągnięciem. Dyftonogi „ä” „ö” „ü” od XVII w. są konsekwentnie punktowane lub kreskowane.

a/ Dzieje poszczególnych liter minuskuły

- a – kursywne zlewa się czasem w XVIII w. w jedną linię /1/ ale w piśmie kaligraficznym od początków XVIII w. wyraźnie następuje rozdwojenie litery na trzonek i łuk, połączone kreską. W pld. Tyrolu Santifaller zauważył powracanie „a” nie rozdwojonego, może pod wpływem sąsiedztwa z Włochami.
- b – nie ulega zmianom, choć na obszarze duńskim pojawia się załamane dolnego łuku /2/. „b” zamknięte jest częstsze od otwartego do połowy XVIII w.
- c – w ostatecznej swej formie – trzonek z dwiema liniami włoskowatymi – zwycięża dopiero w połowie XVIII w., obok tego występują formy starsze.

d - występuje w obu postaciach, okrągłej i prostej, często minuskularne „d” przypomina majuskułne /3/. Często też występuje ligatura „dt”, w której „t” łączy się z pętlą „d” /4/. Ostro zakończone „d” neogotyckie pojawia się w Prusach w końcu XVIII w.

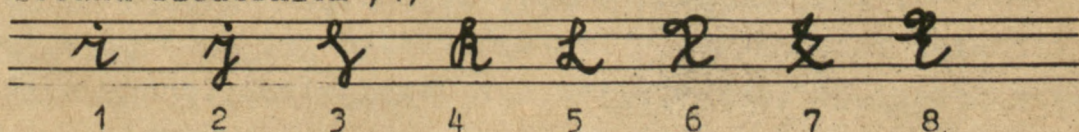
e - od połowy XVII w. pisane jest jako dwie proste łaski o nierównej długości, prawa krótsza łączy się z hakiem z następną literą; w XVII w. kursywne „e” upodabnia się do „r” /5/, ale w XVIII w. przybiera ono wreszcie ostateczną formę neogotycką - dwie łaseczki, pochylone w prawo /6/.

f - mimo, że jest pisane z licznymi pętlami, nie ulega zmianom, bywa nadal pisane od dolnej łaski ku górze. W ligaturze „ff” i „fft” drugie „f” nie sięga poniżej linii wewnętrznej dolnej. W Danii ligatury te są stosowane do r.1800.

g - obok „g” średniowiecznego i ustępującej postaci „g” = „gamma” pojawia się „g” rozdwojone, które zwycięża od połowy XVIII w. W pld. Tyrolu ukazuje się ono w r.1640.

h - ma nadal dwa typy, jak w XVI w., typ z załamana łaską używany jest w Tyrolu pld. do r.1835, w Prusach typ z lekko załamana łaską znika w początkach XIX w.

i - pisane w kursywie czasem jak wydłużony punkt, ulega nawet rozdwojeniu, przyczem punkt stoi nad znajdującym się w środku siodełkiem /1/

j - które następuje jako samodzielna litera od drugiej połowy XVII w. bywa też rozdwojone /2/.

k - pisane jest w różnych postaciach. Obok dawnych typów przejętych z XVII w., pojawia się typ zbliżony do „h”, pisany na końcu słowa tak, jak ta litera /3/. Jako minuskułne litery używano w XVII w. „k” w postaci, która z czasem staje się majuskułną. Łaska z hakiem w prawo u góry, przechodzi u dołu w pętlę, która ją przecina w 2/3 wysokości. Przechodzi ona z lewej strony na prawo i tu zawija się znów w pętlę /4/. W końcu XVII w. zdarza się „k” podobne do „L”

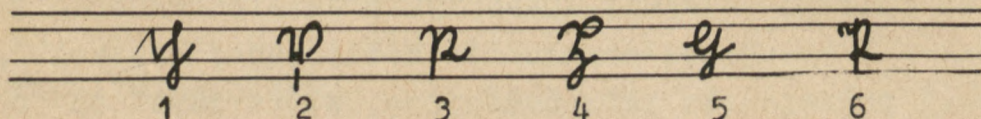
/5/ i dwie postaci złożone z dwóch lasek, zakręconych w dwie pętle /6, 7/. W Prusach występują one w początku XVIII w. To dwupętlowe „k” posiada czasem zygzakowaty kształt laski /8/. Jest to jedna z najtrudniejszych do rozpoznania liter.

l - minuskulne przybiera ostry kąt lub pętlę przy stopce, tak iż jest ono podobne do majuskulnego.

m, n - w szybkiej kursywie upodabniają się na końcu słowa do kreski.

o - do XIX w. pisane jest albo w zamkniętej, albo w otwartej postaci, w Danii przeważa „o” zamknięte.

p - pisane jest w obu znanych z XVI w. postaciach, w połowie XVII w. pojawia się według Santifallera w pld. Tyrolu neogotyckie „p”, z krótką laską między liniami wewnętrznymi i dłu-gą /prawą/ zdwojoną /1/ laską z pętlą u góry, zdwojoną też w pętlę u dołu. Obok niego występuje „p” nieco podwyższone nad górną wewnętrzną linią /2/, z którego

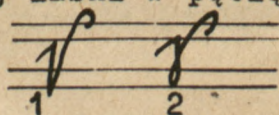

powstaje litera, złożona z laski zdwojonej z główką, zakończona pętlą z hakiem w prawo /3/. W Danii pojawia się „p” kursywne, z główką załamana /4/. Od schyłku XVIII w. do lat 30 wieku XIX występuje w pld. Tyrolu „p” pisane na sposób majuskuły neogotyckiej „S”, przyczem z lewej strony laski występuje główka, połączona hakiem z laską /5/. W Prusach postać ta pojawia się, o ile wiadomo, jako majuskuła i jest bardziej rozwinięta. W Prusach rzadko też występuje typ podwyższonego „p” z chorągiewką z lewej strony, znany w pld. Tyrolu /6/.

q - nie ulega zmianom w XVII i XVIII w., według Santifallera, dopiero w r. 1800 pojawia się w pld. Tyrolu „q” z otwartym u góry łukiem.

r - stale jest rozdwojone, ale przy szybkiej kursywie upodabnia się do „e”. Czasem w XVII w. występuje jeszcze w Niemczech okrągłe „r”.

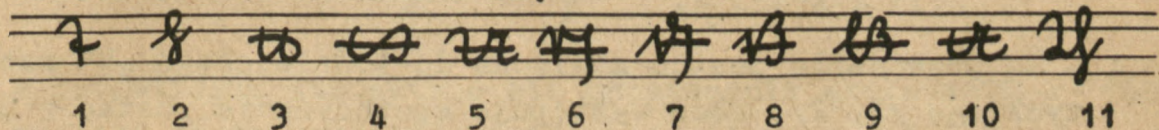
s - długie zachowuje w XVII i XVIII w. swą postać z nasadką w połowie wysokości przylegającą pod ostrym kątem /1/, czasem przy zdwojeniu dolnej laski w pętlę /2/.

Okragłe „s” nie uległo zmianom. Przy ligaturze „sch” w XVII w. „s” dochodzi tylko do górnej linii wewnętrznej, choć „o” pozostaje w postaci trzonka związanego z hakiem „s”. Samodzielne pisanie „s” w tej ligaturze rozpoczyna się upowszechnić w końcu XVIII w.

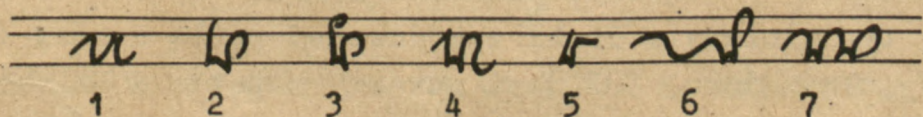
Ligatury „sz” i „st” trwają bez zmian do XIX w. natomiast ligatury „sa”, „sb”, „se” zanikają powoli w drugiej połowie XVII w.

t - zasadniczo utrzymuje dawne formy. W początkach w. XIX w pld. Tyrolu rozpowszechnia się postać, w której linia włoskowata, stanowiąca nasadkę podwyższonego „t” przybiera kształt łuku. Jest to t.zw. „t” austriackie, które utrzymuje się przez XIX i XX w. Pojawia się ono sporadycznie od XVII w.,^{39/} w Danii jest nieznane /1/. Pojawia się też litera „t” podobna do małego „h”, złożona z dwóch pętli /2/. Zdwojone „t” ma czasem trzonek drugiej litery wygięty w górę i zakręcony tak, iż przecina ligaturę zamiast beleczki /3/. Występuje też ligatura, w której drugie „t” jest odwrócone: nasadka wznosi się

do górnej linii wewnętrznej i wygina się w łuk, który jest przekreślony tą samą beleczką, co pierwsze „t” /4/. Typ ten znany jest w Prusach i Danii, gdzie są też kształty w Prusach nieznane /5 - 10/. Przy ligaturze „th” nie ma poprzecznej beleczki /np. 11/.

u - hak nad literą przybiera w XVII w. kształt wężyka. W połowie XVII w. występuje w Prusach postać rozdwojona /1/, natomiast nie ma zaokrąglonych form, podobnych do łacińskiego „u”, które pojawiają się w pld. Tyrolu a także w Danii.

v - jest od XVII w. rozdwojone, trzonek jest podwyższony tak, iż trudno odróżnić literę minuskulną od majuskulnej /2, 3/, czasem łuk wygina się w trąbę słoniową /4/, lub pochyla się w prawo /Prusy 5/. Starsza, nie rozdwojona postać znika w początkach XVIII w.

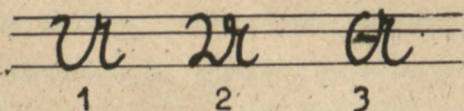
w - ma albo rozdwojoną drugą łaskę, albo pisane jest na sposób „w” łacińskiego. Ta druga postać częsta jest w pld. Tyrolu z tym, że od 1740 r. łuki są bardziej ostre. W Prusach ta druga postać pojawia się wyjątkowo, w Danii jej nie ma. Natomiast w XVII i XVIII w. w Prusach często występuje postać z pochylonymi w lewo i wygiętymi trzonkami oraz z wysoko podniesionym łukiem, tak iż przypomina majuskułę /6/. W Danii postać ta jest nie znana, natomiast występuje rozdwojenie obu trzonków /7/.

x, y - pisane są na ogół bez zmian, „y” z dwoma punktami, przy czym w XVIII w. pojawia się postać nie rozdwojona i trwa jeszcze do początków XIX w. W Danii występuje „y” bez dwóch kresek.

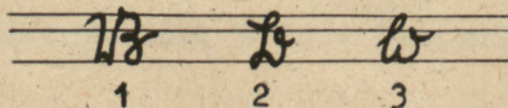
z - w XVIII w. zyskuje przewagę postać o zaokrąglonej główce, ale litera jest często podwyższona, tak iż główka sięga ponad górną linię wewnętrzną. Występują też stare kształty wężykowate lub wygięte w prawo.

b/ Dzieje poszczególnych liter majuskuły w II połowie XVII i XVIII w.

A - ma przeważnie postać zbliżoną do późniejszego „U” neogotyckiego /1, 2/, choć występuje sporadycznie postać z zamkniętym łukiem /3/. Do r. 1712 pojawia się w pld. Tyrolu dawne „A” uncjalne.

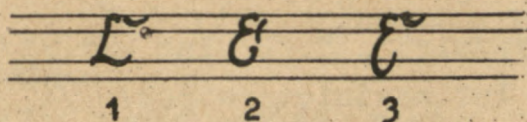
B - w XVII w. zachowuje średniowieczną postać, ma często łaskę rozdwojoną i bywa otwarte u dołu /1/. W początkach XVIII w. pojawia

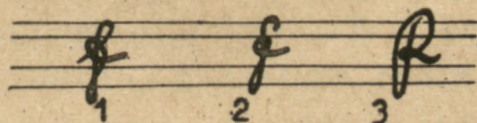
się typ złożony z łaski zakończonej pętlą u góry z zawiniętą pętlą u dołu. Łuk jest otwarty z pętlą i hakiem w prawo. Typ ten zwycięża w połowie XVIII w. /2/. Obok niego występuje postać zbliżona do „W” /3/.

C - w XVIII w. litera ta posiada w pld. Tyrolu skreconą w wężyk łaskę, bez chorągiewki. Obok niej występują formy łacińskie, ale przeważa już typ, przyjęty w XIX w.: łaską z chorąg-

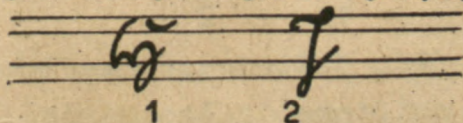
giewką, zawinięta u dołu w pętlę ze stopką /1/. W Danii występują odmiany postaci okrągłej /2, 3/.

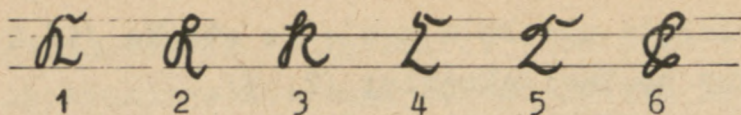
- D – prawie wyłącznie w Niemczech panuje postać neogotycka, w Danii występuje też „D” zbliżone do łacińskiego.
- E – w XVII i XVIII w. sięga poniżej dolnej linii wewnętrznej jest w rozmaity sposób ozdobione zawijasami. Czasem przypomina ono przekreśloną majuskułę „L”, najczęściej jednak występuje okrągła postać uncjalna, znana z poprzedniego okresu, bardzo skomplikowana.
- F – Obok starszej postaci, stojącej nad dolną linią wewnętrzną występuje od r. 1740 w pld. Tyrolu postać używana dotąd w Austrii: laska zdwojona u góry i u dołu, przecięta w środku pętlą /1/. W innych częściach Niemiec od połowy XVIII w. występuje podobna postać, ale bez zdwojenia górnej laski /2/. Pojawia się też forma bardziej skomplikowana /3/.

- G – neogotyckie kształtuje się ostatecznie około 1670 – 1680 r. Jest to podwyższona postać rozdwojonego „g” minuskularnego. Obok niego występują starsze formy, sięgając w głąb pierwszych dziesięcioleci XVIII w.
- H – występuje w XVIII w. w postaciach znanych z okresu poprzedniego, w XVIII w północnych Niemczech upowszechnia się typ z załamaną i wygiętą w łuk laską, panuje on też w Danii /1/, natomiast w Austrii uzyskuje przewagę typ drugi z XVI w., z laską prostą, zakończoną pętlą z chorągiewką, który też do końca utrzymał się w tym kraju /2/.

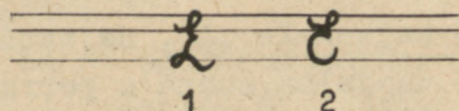

- I, J – nie ulegają zmianom, są od XVIII w. wyraźnie odróżniane.
- K – występuje już w postaci majuskułowej, używanej w XIX w. Według Santifallera chorągiewka pojawia się w pld. Tyrolu około 1740 r. /1/.

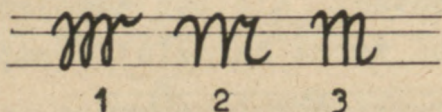

Czasem „K” przypomina „L” /2/ lub „R” /3/. W Danii „K” ma łaskę załamana lub zawinięta w pętlę /4, 5/, w Prusach spotykamy dwa splecione łuki /6/.

L - posiada pętlę przy stopce lub też ma załamanie, często trudno odróżnić je od minuskuły. W Danii ma ono łaskę załamana /1/, czasem stopkę okrągłą /2/.

M - od 1668 ma już ustaloną postać neogotycką, przewagą w pld Tyrolu uzyskuje ona od r.1704, odmiany dotyczą drugiej i trzeciej łaski, które przybierają pętle i mają łuki. „M” północno-niemieckie nie występuje w pld. Tyrolu /1/, poza tym nie utrwała się typ jednolity,

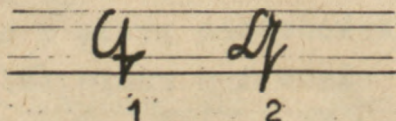
ale są dwie zasadnicze odmiany z załamaniem ostatniego łuku /północ/ /2/ lub bez załamania /Austria/ /3/. W Danii panuje typ północny.

N - ma te same formy co „N”

O - występuje w formach tych samych, co w XVI i pierwszej połowie XVII w.

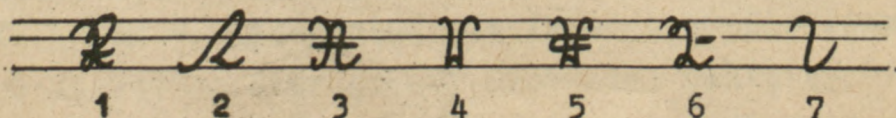
P - jest zasadniczo już wykształcone, są tylko powikłane postaci pisma indywidualnego.

Q - neogotyckie występuje w Danii już w XVIII w. /1/, choć ma czasem

kształty ozdobne /2/. W Niemczech występuje ono w XIX w.

R - posiada postać zbliżoną do łacińskiego, w pld. Tyrolu w r. 1768 występuje druga pętla /1/. Czasem załamanie prawej łaski jest umieszczone nisko /2/, albo litera podobna jest do „N” /3/.

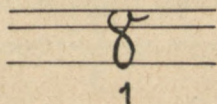

Występuje też podwyższone „r” minuskulne /4, 5/, oraz pos -

tać o jednej tylko splecionej lasce /Prusy/ /6/. W Danii zdarza się „r” okrągłe jako majuskuła /7/. Jest to więc w drugiej połowie XVII i w XVIII w. jedna z liter trudniej - szych do odczytania.

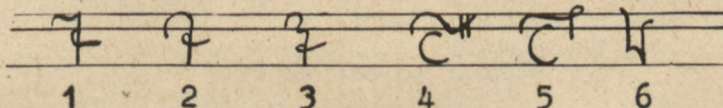
S - zachowuje na ogół dawną postać, rzadko pojawia się „S”, którego lewa laska nie jest wygięta w lewo, a w prawo /1/.

Ligatura majuskuły „S”

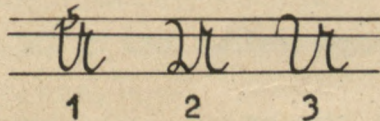
z „t” utrzymuje się nadal, ligatura „Sch” z majuskułą znika w XVII w.

T - Od początków XVIII w. na obszarze Niemiec północnych uzyskuje przewagę „T” z chorągiewką w lewo /1/, w pld. Tyrolu, zwycięża odmiana austriacka z okrągłym łukiem /2/, czasem załamany łukiem /3/.

W Danii zachowuje przewagę „T” średniowieczne /4/ z licznymi odmianami /5/. W Prusach występują wszystkie typy, prócz tego laska rozdwojona bez beleczki /6/.

U - pojawia się w drugiej połowie XVII w. z wężymkiem /1/ lub bez /2, 3/. W pld. Tyrolu obok łacińskiego „U” pojawia się od r. 1740

neogotyckie rozdwojone „U”.

V - od połowy XVIII w. uzyskuje przewagę typ z rozdwojoną laską, ale zwykle łuk bywa otwarty u dołu. W pld. Tyrolu postać ta występuje od 1768 r. W Danii łuk jest zwykle załamany.

W - w pld. Tyrolu nie występuje zdwojenie w postaci pętli pierwszej laski, poza tym rozwój tej litery jest analogiczny do rozwoju „V”. W Danii występuje często rozdwojenie pierwszej i drugiej laski.

X, Y - pisane są jak podwyższone minuskuły. W Danii „Y” ma dwa punkty lub też ich brak.

Z - majuskułne ma często pętlę przy główce, trudno je odróżnić od minuskułnego „z”.

c/ Cyfry w II połowie XVII i XVIII w

Mimo zwycięstwa cyfr arabskich, w II połowie XVII w. łączono z nimi czasem cyfry rzymskie w rachunkach: $\frac{5}{m}$ to 5 tysięcy. Cyfry rzymskie pozostały nadal jako cyfry dekoracyjne. Cyfry arabskie miały czasem stopkę /1, 2/, jedynka bywała rozdwojona z punktem /3/,

<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>
1	2	3	4

dwójka pisana czasem jak odwrócone S, w ułamkach leży ona poziomo /4/. Czwórka od r. 1700 w Danii jest coraz częściej odwrócona, w Niemczech to zjawisko występuje już w XVI w. Siódemka bywała przekreślana dla odróżnienia od jedynki aż do XIX w. Ósemkę pisano zaczynając od dolnego łuku, czasem jeszcze ukośnie /XVII i XVIII w./, w XVII w. bywały jeszcze ligatury cyfr.

d/ Znaki pisarskie

W okresie od połowy XVII w. wchodzi w użycie niektóre nowe znaki pisarskie, jak znak zapytania i wykrzyknik. Dwukropek przed mową prostą zaczęto stosować od połowy XVIII w., przedtem stosowano go zamiast punktu i średnika^{40/}. Przecinki stosowano dowolnie do XIX w.

IV Pismo neogotyckie XIX i XX w

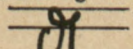
Pismo XIX w. jest poprawne, ale bezbarwne i rzeczowe, często bez cech indywidualnych. Ma ono ogólną tendencję do prowadzenia pióra kolejno w dół i w górę. To pismo biurowe, w czystopisach ozdobne, wymagające kaligraficznej doskonałości. W końcu XVIII w. pod wpływem klasycyzmu powstaje styl pisma o laskach umiarkowanej długości, poprawnego i wyraźnego, choć litery są mniejsze. Utrzymuje się ono do lat 30 wieku XIX.

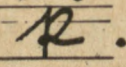
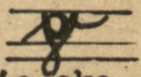
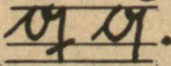
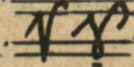

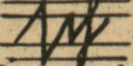
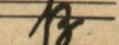
Silny wpływ wywiera wprowadzenie stalówki, która jest ostrzejsza i twardsza niż gęsie pióro. Pisarz nie może modulować przejść przez rozmaite złożenie ręki, za to może przez nacisk wyciągać linie grube i cienkie. Zmienia się też samo złożenie

ręki /tablica XIII/. W Danii stalówki wyrobu krajowego pojawiają się na wystawie w r. 1810, wchodzą w powszechne użycie około r. 1840, równocześnie rozpowszechniają się one w Niemczech /produkcja fabryczna od 1856 r./. Jednolity a nawet jednostajny obraz pisma zmienia się trochę dopiero przez wprowadzenie piór rondowych, które propagować zaczął dla pisma łacińskiego fabrykant Soennecken ok. 1875 r. W Niemczech zaczęły się rondówki rozpowszechniać w końcu XIX w.^{41/}.

W r. 1876 wystawa rzemiosła artystycznego wywołała przewrót w drukarstwie w Niemczech: zaczęto nawiązywać do starych ozdobnych kształtów liter z XVI wieku. Odbiło się to także na piśmie kancelaryjnym, w którym zaczęto stosować formy bardziej okrągłe, a dukt zaczął przybierać charakter pionowy. Pojawienie się i rozpowszechnienie przed pierwszą wojną światową maszyny do pisania /w 1873 r. pierwszy model/^{42/} uczyniło zbędnym wygotowywanie kaligraficznych czystopisów. Po I wojnie światowej władze szkolne wprowadziły używanie stalówek z kulką i rondówek i zaleciły nauczać pisma pionowego. Osiągnąć przez to miano swobodniejszego złożenie ręki a ścisłe związanie duktu z wzorami uległo rozluźnieniu. Niemniej w praktyce pismo stawało się coraz bardziej indywidualne przybierając cechy kursywy konceptowej, podczas gdy do czystopisów używano w coraz większym stopniu maszyny do pisania. Użycie wiecznego pióra wpływało na zaakcentowanie kursywnego charakteru pisma.

a/ Dzieje poszczególnych liter minuskuły

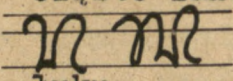
- a - W I połowie XIX w. typ litery „a”, której trzonek łączy się bezpośrednio z oczkiem, zanika na korzyść rozdwojonej formy, w której trzonek stoi osobno i połączony jest z oczkiem przy pomocy kreski poziomej.
- b - Również w połowie XIX w. zanika ostatecznie „b” pozbawione w dolnym łuku pętli, łączącej je z następną literą, a rozpowszechnia się typ z pętlą.
- c - w postaci trzonka, częstsze od połowy XVIII w., zwycięża w XIX w.
- d - rzadziej w XIX w. występuje w ligaturach z „t”, zanika
skrót

- e - dopiero w XIX w. ostatecznie zwycięża typ złożony z dwóch laseczek równej długości, jeszcze w początkach XIX w. istnieje tendencja do skracania prawej laseczki.
- f - dopiero dukt szkolny usunął typ pisany od dołu, zastępując go formą, w której najpierw pisana jest górna laska. W dukcie szkolnym znika ligatura „ff”.
- g - od r. 1790 panuje w pld. Tyrolu typ rozdwojony z główką pisaną oddzielnie od laski, połączoną z nią przez kreskę poziomą.
- h - dukt szkolny wprowadza powszechnie typ z długą, prostą laską, jeszcze w początkach stulecia pojawia się „h” z lekko załamana laską.
- i, j - litery te nie ulegają zmianom.
- k - dopiero w połowie XIX w. ulega ujednoczeniu, na miejsce dawnych form występuje typ, w którym linia włoskowata łączy się z laską w kształcie biczyka, poczem pisano górny łuki nóżkę, zwróconą w prawo: .
- l - zanika ostatecznie „l” majuskulne pisane w minuskule.
- o - znika typ pozbawiony pętli, łączącej literę z następną, zwycięża linia włoskowata z lewej strony i pętla w prawo.
- p - było literą, która ulegała zmianom w XIX w., przybierając nowe formy, np. zaczyna linia włoskowata pisząc główką, poczem zdwojona laska dolna z pętlą brała tę główkę w widełki i kończyła się hakiem łączącą z następną literą: .
- q - otwarte, z łukiem główki nie zamkniętym pojawia się około roku 1800: .
- s - litera „s” zatrzymywała do połowy XIX w. formy wcześniejsze, głównie typ pisany z przystawką sięgającą do górnej linii wewnętrznej i idącej potem w dół. Laska dolna jest czasem zdwojona w postaci pętli . Od połowy stulecia zwycięża typ biczykowaty połączony czasem u dołu linia włoskowata z następną literą.
- W pierwszej połowie XIX w. zwycięża w ligaturze „sch” typ, w którym każda litera pisana jest samodzielnie, połączona jest z następną liniami włoskowatymi . Dłużej utrzymuje się ligatura „st”, którą dopiero w drugiej połowie stulecia usuwa dukt szkolny. Ligatura „sz” została przez dukt szkolny jako wyjątek przejęta, choć przekształcono ją w związku z powstaniem biczykowatego „s”: .

- t - litera „t” od połowy w. XIX przybiera kształt znany z duktu szkolnego. Ligatura „st” utrzymywała się do początków XIX w.
- v - ulega w początkach XIX w. pewnym przekształceniom: trzonek bywa przedłużony ponad górną linię wewnętrzną i wygina ny w prawo, łuk wydłuża się w trąbę słoniową w dół, poniżej dolnej linii wewnętrznej: vw.
- w - do zwycięstwa duktu szkolnego często było pisane w formie łacińskiej albo z trąbą słoniową w dół, jak przy „v”.
- x, y - są pisane przeważnie w postaci takiej, jaką przejął dukt szkolny, czasem „y” ma postać łacińską.
- z - w początkach XIX w. ma przy wężyku łuk poniżej linii wewnętrznej dolnej z, utrzymuje się też starszy podwyższony typ do połowy XIX w.

b/ Dzieje poszczególnych liter majuskuły
w XIX i XX w

- A - od połowy XIX w. zwycięża typ duktu szkolnego z łukiem zamkniętym przez pętlę, od której kreska łącząca idzie do łaski: A.
- B, C, D - ukształtowały się w XVIII w.
- E - zostało sprowadzone do formy jednolitej w połowie XIX w., nie sięga już ono poniżej linii wewnętrznej dolnej.
- F - w początkach XIX w. znikają starsze formy, zwycięża typ, powstały w połowie XVIII w., łaska sięga zawsze poniżej dolnej linii wewnętrznej, gdzie ulega zdwojeniu, pętla przecina je na wysokości linii wewnętrznych, łaska górna haczykowata wygięta w prawo: F.
- G - w połowie XIX w. łacińska forma zanika, zostaje neogotycki typ, połączony jakby z literą D i J: G.
- H - W Austrii utrzymało się jako majuskuła „h” minuskułne z pętlą w prawo na górnej łasce i chorągiewką z lewej strony.
- I, J - nie ulegały zmianom.
- K - do połowy XIX w. przybiera nadal kształty podobne do „L” i „h”, dopiero dukt szkolny ujednotacza sposób jej pisania.
- L - od początku XIX w. ma stale łaskę zakończoną pętlą w lewo.
- M, N - utrzymują się typy: południowy austriacki z okrągłymi łukami i północny z ostatnim łukiem załamany: M N.

- O, P - odpadają tu używane w XVIII w. ozdoby.
- Q - dopiero w XIX w. przybiera postać, znaną z duktu szkolnego, a mianowicie powiększony kształt minuskułny.
- R - jeszcze w początkach w. XIX zachowuje kształty dawniejsze aż dukt szkolny upodabnia je do „R” łacińskiego.
- S - majuskułne nie uległo zmianom w XIX w.
- T - występuje w dwojakiej postaci 1/ południowej, austriackiej i 2/ północnej.
- U, V, W - do połowy XIX w. ozdabiane są zawijasami i pętlami, przyczem forma zasadniczo ulega zatarciu, łuk „V” i „W” często zakończony jest trąbą słoniową, a przez to otwarty . Zwycięża typ z wyraźnym oddzieleniem łaski od łuku.
- Z - jest podwyższone z załamaniem w dół hakiem na górnym końcu łaski. Majuskuły wykazują odchylenia, krajowe i prowincjonalne, gdyż władze szkolne w XIX w. wydawały wzory pisma, różniące się nieco od siebie^{43/}.

V. S k r ó t y

Średniowiecze znało trojaki rodzaj abrewiacji czyli skrótów:

- 1/ Suspensja
- 2/ Kontrakcja
- 3/ Znak o ściśle określonym znaczeniu.

Skrót przez suspensję polega na pozostawieniu początku wyrazu i odcięciu zakończenia. Najradzykalniejszą formą jest zostawienie pierwszej litery z punktem, który symbolizuje całą resztę wyrazu.

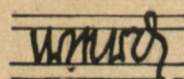
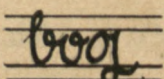
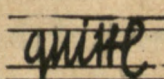
Skrót przez kontrakcję polega na wypuszczeniu ze środka wyrazu jednej lub kilku liter, przez co zostaje on ściągnięty. Znaki o ściśle określonym znaczeniu zastępują głoski, zgłoski, czasem całe wyrazy^{44/}. Neografia gotycka uprościła system skrótów, przejmując tylko niektóre, używane w średniowieczu, a poza tym stosowała jeden znak na abrewiację tam, gdzie w średniowieczu używano kilku^{45/}.

a/ Skróty przez suspensję:

Stale przez punkt skracano tytuły lub konwencjonalne zwroty:

Dr.	- Doktor
Kais.Maj.	- Kaiserliche Majestät
Kö.Ma.	- Königliche Majestät
E.E.R.	- Ein Ehrbarer Rat
U.G.z.V.L.G.	- Unsern Gruss zuvor, Vester Lieber Getreuer
m.p.	- manu propria
D.	- December /1851 w pld. Tyrolu/.

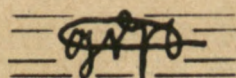
Przez znak suspensji - kreskę lub pętlę - skracano do początków XIX w. także końcówki. W Niemczech stosowano jednolicie kreskę lub pętlę zamiast końcówek -en, -er, -n, -on, -lich, -lig. Obok tego stosowano trzy inne rodzaje znaków na suspensję: 1/ kreskę w dół przy ostatniej literze /1/, kreskę w prawo /2/ i pętlę podobną do litery l /3/.

	-werden		-bogen		-quittung
1		2		3	

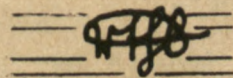
Na obszarze duńskim stosowano suspensję przez kreskę lub pętlę na poziomej kresce przy -is, -es, -s, -em.

b/ Skróty przez kontrakcję.

Kontrakcję łączono z przekreśleniem słowa:

-gnädigst

-Reichsthaler /tu obok kontrakcji/

występuje suspensja po literze „h”/.

Stare kontrakcje średniowieczne: $\overline{a}o$ - anno, $\overline{d}n\overline{s}$ - dominus były nadal używane. Na obszarze duńskim zaznaczano też kontrakcję pętlą albo kreską ukośną, czasem przez podniesienie ponad linią dolną wewnętrzną ostatniej sylaby. Skracało też powszechnie nazwy miesięcy i daty /w pld. Tyrolu do 1805 r./.

22	- 22-ten	9 ber	- November
7 ber	- September	10 ber	- December
8 ber	- October	X ber	- December

Nazwę stycznia skracano przez suspensję: 2 Jan.-2 Januarii.

c/ Znaki umowne występują jeszcze w XVI w. także w niemieckich słowach:

- 7 4 -er, -ir- -re, -ri. Znak ten wyszedł z użytku w końcu XVII w. a stosowany był też na końcu słowa:
- 2 ∩ ∩ -der mnip -meister
- _____ -m, -n, czasem znak ten wygląda jak otwarta pętla nad poprzednią literą, z którą jest związany ligaturą. W Danii od XVII do XIX w. stosowano go przy zdwojeniach wymienionych liter.
- 3 -znak ten stosowano zamiast -et, -e, czasem -en, -as:
- ∩ -das as -que uz -meth, met.
- ∩ ∩ -oznacza ver, wer, szczególnie często używany w latach 1550-1650.
- / -na obszarze duńskim znaku tego używano na końcu słowa zamiast -rum.
- 9 -znak na zgłoskę con-, przejęty ze średniowiecza, używany do połowy XVII w.
- 7 -skrót ten zaczerpnięty z not tyrolskich; oznaczał -et.
- 7^u 15 2 10 -skrót na etc składał się nieraz z „et” i „c” z nadpisanym „a”.

Były też inne skróty umowne używane jak się zdaje w poszczególnych okolicach np. w pld. Tyrolu: v - von w XVII w., ∩ - von w XVIII w. do r. 1815, v - von od 1810.

W pld. Tyrolu do początków XVIII w. stosowano stary łaciński skrót na „per”: ∩, od 1708 r. - pr., stary skrót średniowieczny na -us - 9 pojawia się sporadycznie do r. 1748, skrót na -er - 4 występuje do r. 1808. Zanik tych starych abrewiatur następował szybciej lub wolniej w poszczególnych okolicach, ale zagadnienie neogotyckiej brachygrafii wymaga szczególnego studium.

Zestawimy tu częściej używane monogramy oraz znaki na jednostki monetarne i miary.

d/ Monogramy.

XPS, IHS - Chrystus, w duńskich protokołach do XVIII w.:

+ , #.

X - Christiani

Xstopher - Christopher

Xmas - Christmas /Boże Narodzenie/.

e/ Jednostki monetarne

m, mr, mrk, - mark, grzywna

 - mark, pierwotnie m + 1 - szeląg

 - albus, pół szeląga - denarius, fenig

 - floren, gulden, złoty polski - reichstaler

f - floren, gulden od r. 1772 w pld. Tyrolu - grosz

gr- grosz w pld. Tyrolu

 - Kreutzer

f/ Miary

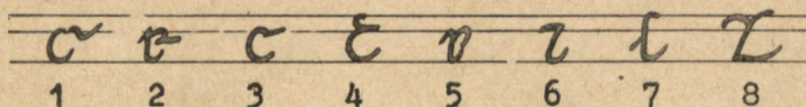
pf- funt w pld. Tyrolu /1664/ - funt

W księgach metrycznych używano ponadto czasem znaku astrologicznego planety Marsa dla chłopców a Venus dla dziewcząt .

VI. Pisma narodowe

Pismo neogotyckie poza Niemcami przybierało pewne specyficzne cechy. We Francji pismo neogotyckie w kancelarii królewskiej trwało mniej więcej do r. 1600, a później nawet do schyłku XVIII w.^{46/} było używane przez szerokie koła nie mające wykształcenia humanistycznego /t.zw. financiers, odpowiadająca niemieckiemu pismu kancelaryjnemu/. Litery przybierały w nim postać inną, niż w piśmie neogotyckim niemieckim. Litera minuskułna „e” zatrzymała swą postać z bastardy: trzonek wygięty w łuk, otwarty w prawo, nad nim belecza, również wygięta w łuk, otwarty ku górze /1/. „S” przypomina niemieckie „e” neogotyckie /2/, „c” podobne jest do „e” /3/, majuskuła „C” również przypomina majuskułę „E”, „r” utrzymuje swój okrągły

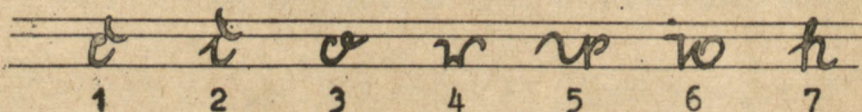
typ /5/ obok zaczerpniętego z bastardy /6/. Litera „l” ma łaskę pionową z

nasadką i stopkę ostro załamana /7/, majuskuła ma łuk u góry w lewo /8/^{47/}.

Pismo neogotyckie angielskie utrzymywało się w kancelarii, do początków XVII w., potem w sądzie królewskim tylko jako t.zw. „court hand” do czasów Jerzego II /1727-1760/, a wreszcie i później w uroczystych dokumentach jako „chancery hand”. Cechą jego były długie, ostro zakończone łaski, częste suspensje „e” pisane jako otwarty owal, podobne więc do „o”. Minuskulne „r” sięga poniżej dolnej linii wewnętrznej^{48/}.

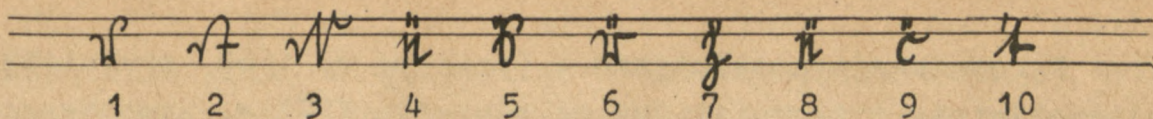
Pismo neogotyckie holenderskie przetrwało do XVII w. i podlegało silnym wpływom francuskim. Litera „e” uzyskała w nim duży łuk, który czyni ją podobną do okrągłego „d” /1, 2/. W kursywie „e” przybiera postać podobną do otwartego „o” /3/. Minuskulne „r” ulega rozdzieleniu /4/, „w” pisane jest bez rozdzielenia /5, 6/. Litera „k” przypomina

łacińskie „h” /7/^{49/}.

We Włoszech jeszcze w połowie XVI w. istniała neogotycka kursywa „kupiecka”. Kursywa neogotycka utrzymywała się w kancelarii papieskiej do początków XX w. dla pewnego typu dokumentów. W Hiszpanii pismo neogotyckie zwano „retondilla”, trwało ono do XVIII w. i wywierało wpływ na Francję, Anglię i Niderlandy. Kursywę humanistyczną zwano w Hiszpanii i Portugalii bastardą^{50/}.

Pismo neogotyckie w Czechach trwało do XVII w., ale nie zostało bliżej zbadane. Ortografia czeska stosuje znaki diakrytyczne przy literach „ě”, „š”, „č”. Występują one w piśmie neogotyckim w szczególniejszych odmianach, tworząc typowe i niepowtarzalne zjawiska w połączeniu z długim „s”, które nie sięga poniżej linii wewnętrznej dolnej. Ma ono ostre załamanie nasadki z łaską, które rozwija się czasem w łuk /1/. Jest to więc „s” rozdwojone. Ligatura „st” w piśmie czeskim nie różni

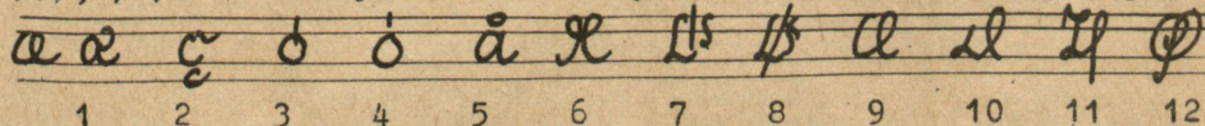

się zasadniczo od ogólnie stosowanej postaci /2/. Znak diakrytyczny występuje samoistnie przy „e” i „c”, ale przy „s” pojawia się w ligaturze, tak iż łaską „s” powraca w dół i znów w górę, by połączyć się z hakiem /w postaci otwartego ku górze łuku/ /3/. Czasem nad „s” okrągłym znak ten przybiera postać dwóch punktów /5/, nad „r”, „z”, „e”, „c” ma kształt haka, grzbietem ku górze /6-9/, po „t” ma postać przecinka /10/ przed literą. Minuskułne „c” zachowuje jeszcze w XVII w. swą postać średniowieczną /9/. Jeżeli po „t” stoi zmiękczone „e”, czasem od stopki „t” wznosi się linia włoskowata do znaku diakrytycznego. Pismo czeskie nie zostało dotąd wyczerpująco opracowane^{51/}.

Pismo neogotyckie w Polsce używane było tylko w końcu XVIII w. w niemozających się częściach Śląska. Na Mazurach Pruskich nawet po skasowaniu nauki języka polskiego w szkołach około r. 1838 utrzymał się alfabet łaciński dla pisma polskiego.

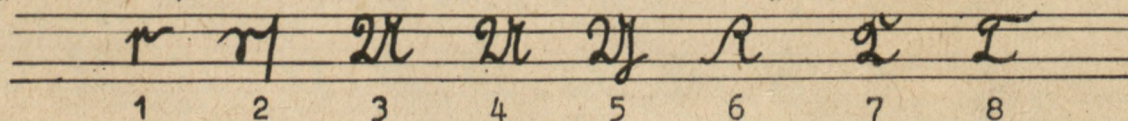
Na obszarze Litwy Pruskiej /Tylża, Kłajpeda/, oraz na Łotwie i Estonii, gdzie w XX w. pisano alfabetem łacińskim, nie wytworzyła się osobna gałąź pisma neogotyckiego.

Osobną prowincję pisma neogotyckiego stanowią kraje skandynawskie z Danią na czele^{52/}. Już od początków XVII w. zaczynają się wyodrębniać cechy lokalne duńskie. Nie spotyka się ich w piśmie kancelarii niemieckiej królów duńskich, która wystawiała dokumenty dla niemieckich obszarów Holsztyna i południowego Szlezewiku. Już w XVI w. pojawiają się odrębne litery alfabetu duńskiego, jak „ae” /1/, „ę” /2/, „ø” /3/, /4/. W Szwecji od reformacji zamiast duńskich występują

„å”, „ö”, zamiast zaś dźwięku oddawanego przez „aa” – litera osobna /5/. W majuskułach około r. 1600 wytwarza się odrębne duńskie „R” /6/. Majuskuła „ø” ma specyficzny kształt rozdwojonego „o” /7, 8/. W XVII i XVIII w. występuje – je majuskułna ligatura „Ae” /9-11/ obok „ø” /12/.

Wprowadzenie absolutyzmu w Danii po r. 1660 przyniosło ujednoczenie ortografii. Już od początku XVII w. stosowano w piśmie łacińskim rozróżnienie liter, propagowane przez Ramusa /i - j, v - u/, które głosił profesor Jakob Madsen Aarhus /1538 - 1586/ w dziele „De Literis” /1586/. W połowie XVII w. zastosowano te zasady do ortografii duńskiej, stare „ffu” zastąpiło „v”, w dyffongach „ey” i „y” zamiast „y” zaczęto pisać „j”, „s” okrągłe stawiano na końcu słów i na końcu zgłoszek znikła ligatura „sz”, „c” zastąpiono przez „k”, „ck” i „ch” przez „k” i „kk”, zamiast „och” i „oc” zaczęto pisać „og”. Majuskuły zaczęto stosować do rzeczowników. Nową ortografię szerzono w oficjalnych publikacjach: w biblii z 1670, w „Danske Lov”/„Prawie duńskim”/ z 1683 r. Podręcznik Joh Christopha Oehlersa z Flensburga „Die Offene Schneib - Schule”/1718/ zawierał próby pisma niemieckiego, duńskiego, łacińskiego, francuskiego, holenderskiego i włoskiego. Dalszym etapem wyodrębnienia pisma duńskiego był podręcznik Terkel Kleve „De første Grunde fur dannede Konster og Haandarbeider i Danske og Latinske Forskrifter” /Kopenhaga 1785 r./. Pismo duńskie XVIII w. jest pochylone o 45° - 60° w prawo, ma tendencję do dodawania chorągiewek do lasek, nawet przy minuskułnym długim „s”. Po r. 1800 ligatura „ss” zamienia się w krótkie „s” i długie „s”/1/. W Danii dyftongę „as” pisano jednym pociągnięciem pióra, przy czym „e” leżało nieco wyżej. W majuskule „R” nie ma pętli z lewej strony /6/. Najważniejsze różnice w stosunku do pisma niemieckiego to „e”, które zachowało przy trzonku mały hak/1/, łączący je z następną literą, niska laska okrągłego „s”. Przy majuskułach dłużej się utrzymują „loki” w lewo przy „D”, „U”, „Y” /3-5/, oraz bardziej skomplikowane „K”, którego

Laska zawinięta jest w dwie pętli i kończy się u dołu stopką u góry chorągiewką /7/. „T” duńskie zachowuje dawną średnio-wieczną postać /8/. Pismo niemieckie panowało w kancelarii niemieckiej i niemieckich szkołach pld. Jutlandii, tak daleko jak sięgał urzędowy język niemiecki, ale nie miało ono znaczenia narodowego, gdyż duńscy przywódcy w półn. Szleswigu używali często niemieckiego pisma. Pismo niemieckie wprowadziły Prusy w całej pld. Jutlandii po aneksji tej części Danii w r.

1864. W r. 1875 okólnikiem ministerialnym skasowano w Danii nauczanie pisma neogotyckiego w szkołach, pozostawiając tylko łacińskie, czego opinia dawno się domagała. Rozporządzenie to rozciągnięte zostało też na Islandię. Norwegia oderwana od Danii w r. 1815, skasowała nauczanie pisma neogotyckiego też w r. 1875, w Szwecji zarzucono je już w końcu XVIII w.

VII. Uwagi metodyczne o odczytywaniu i datowaniu trudnych tekstów

Nie ma pisma, którego nie dałoby się odczytać. Oczywiście, znajomość języka jest czynnikiem bardzo ważnym, ale obserwacje wykazały, że nawet przy słabej znajomości języka, w którym został spisany tekst, można odtworzyć nie tylko litery, ale całe słowa i zdania. Jest to kwestia nabycia techniki czytania, ta zaś opiera się na uwzględnieniu roli dwóch podstawowych czynników: roli ręki i roli władzy kojarzenia, działającej automatycznie.

Rola ręki w poznaniu jest niedoceniona. Ręka jest wspaniałym narzędziem, przy pomocy którego można poznać mechanizm działania. Funkcje poznawcze ręki polegają na tym, że może ona odtworzyć ruchy, jakie wykonywał pisarz, kładący przed wiekami na papier czy na pergamin znaki swego pisma. Przez to, obserwując ruchy własnej ręki, możemy zrozumieć zawile lub też odwrotnie nazbyt uproszczone formy badanego pisma. Dlatego nie można skutecznie pracować nad odczytywaniem trudnego czy bardzo trudnego tekstu bez kalkowania albo przerysowywania poszczególnych liter i słów, a nawet zdań i całych partii rękopisu, prowadząc rękę tak, jak ją prowadził pisarz, trzymający lekkie gęsie pióro, wyciągający linie grube i włoskowate, zawijasy i pętle. To właśnie śledzenie ręki pisarza pozwala zrozumieć sposób pisania przez niego liter, a przez to zrozumieć tekst. Kalkowanie i przerysowywanie odróżnić należy od przepisywania. To ostatnie stosujemy prawie zawsze przy odczytywaniu tekstu trudnego, kalkowanie i przerysowywanie - przy tekstach bardzo trudnych, zanim się uchwycimy cech charakterystycznych duktu pisarza. Do tego samego celu służyć może zestawienie alfabetu, używanego przez danego pisarza. Daje to rezultaty przy tekstach łatwiejszych, kiedy rozpoznajemy poszczególne litery, chodzi zaś o to, by ustalić kształt tych, które w kursywnym piśmie

nie są do siebie podobne. Tam, gdzie nie odczytać nie można na pierwszy rzut oka, stosować należy kalkowanie i przerysowywanie. Wreszcie z chwilą, gdy zaczynamy czytać tekst, lepiej od razu go przepisywać. Przyczyna tego leży w możliwości zahamowania na jakimś jednym słowie, które odgadnąć można wracając do tekstu już odczytanego. Odgadywanie czy stawianie koniektur jest inną czynnością niż odczytywanie, dlatego lepiej tu mieć do czynienia z tekstem częściowo odczytanym, by nie trudząc się nad ponownym odczytywaniem rękopisu, położyć nacisk na wydobywanie sensu. Potem dopiero można odgadywać nieczytelne słowa lub ich części. Dlatego zwykle przepisywanie jest normalną metodą stosowaną przy czytaniu tekstów trudnych. Współdziała w nim umysł z ręką.

Drugim czynnikiem, który należy uwzględnić przy odczytywaniu pisma jest praca pamięci i automatyczne kojarzenie wrażeń. Pracują one w podświadomości, czasem w czasie odczytywania, czasem jednak dopiero znacznie później, w chwilach odpoczynku i snu. Dlatego też, gdy znajdziemy się w obliczu tekstu, na którym załamuje się nasza umiejętność czytania, należy choćby na chwilę przerwać pracę i dać odpoczynek oczom. Czasem mamy zjawisko odczytania „wyspowego” tekstu. Trzeba wtedy odpoczywać i wracać do niego ponownie, choćby przez kilka dni z rzędu. Pilność znajdzie swą nagrodę w nagłym, jak by błyskawicznym odczytaniu trudnych słów czy części tekstu. To wynik podświadomej pracy władzy kojarzenia. Dlatego źle jest „utknąć” na jednym jakimś nie odczytanym słowie i męczyć się nad nim. Lepiej je przeskoczyć i posuwać się dalej, a potem skończywszy zdanie i przepisawszy je, wracać raz po raz, może nawet na następny dzień, do opornego słowa lub zwrotu. Świeżość umysłu jest bardzo ważna dla przełamywania trudności. Umysł nagina się jakby szybciej lub wolniej do kształtów, które ma przed sobą, a potem nagle zaczyna je rozumieć. Nawet krótkie zamknięcie oczu po wbiciu sobie w pamięć niezrozumiałego słowa może przynieść pożądane odczytanie. Nie samo tedy uporczywe ślęczenie, ale dużo częstych odpoczynków i dobry sen są ważnymi czynnikami, ułatwiającymi odczytanie.

Dla zrozumienia sensu trzeba czytać głośno odpisane u-
rywki. Odpadają wówczas dziwactwa ortografii, które utrudnia

ją zrozumienie tekstu. Nie należy tedy zaniedbywać roli ucha w odgadywaniu niezrozumiałego na pozór tekstu.

Oto garść uwag, które nasunęły się w ciągu długoletniej praktyki nauczania neografii. Zdarzały się wypadki, że ludzie znający słabo język obcy lepiej od innych odczytywali trudne teksty. Zdarzało się też, że dobrze znający język wicklali się w nawykach myślowych, wytworzonych przez dobre opanowanie ortografii i nie zrozumieli nawet prostych słów, gdyż nie chcieli sobie zadać trudu, by je głośno sylabizować. Najwięcej oporów spotyka się u uczących się przy kalkowaniu i przerysowywaniu. Płyną one niewątpliwie z braków nauki szkolnej w zakresie rysunku i braku zrozumienia dla poznawczej roli ręki.

Nie trzeba powtarzać, że zaczynać należy od tekstów najprostszych. Pismo indywidualne należy studiować na końcu, kiedy pismo typowe dla danego okresu nie będzie już przedstawiać trudności.

Dobrze jest na początku przerysować alfabet tak, aby przyzwycząić rękę i oko do oryginalnych form. Po odczytaniu tekstu należy przeprowadzić analizę jego treści na tle ogólnodziejowych prądów, w przeciwnym razie nauka neografii stanie się sucha i oderwana od życia.

Zagadnienie datowania jest mniej ważne w neografii niż w paleografii, gdyż poza pismem istnieją inne dane, jak spisy pisarzy, które pozwalają datować pisma, wychodzące z kancelarii. Zdaniem Piveca^{53/} zasadnicza metoda datowania pisma wychodzić powinna z założenia, że im kształt liter jest bardziej różny od dzisiejszego, tym pismo jest starsze. Poza analizą duktu, która wymaga wprawienia oka, jak w historii sztuki, wchodzi w grę przy datowaniu analiza kształtu liter i abrewiatur. Ważną rolę gra ortografia /np. zdwojenia, stosowanie majuskuł, zanik „tz” na rzecz „z” w XVII w./ oraz filologia, przy czym należy odróżnić częste w XVI w. stosowanie liter łacińskich od wtrącania całych słów obcych od k. XVI w. Datować pismo można jednak tylko w granicach półwiecza.

PRZYPISY

- 1/ H a m a n n M., Paläographie. Fachschule für Archivwesen, Potsdam./Lehrbriefe für das Fachschulfernstudium für Archi-
vare/, b.m. 1957 s.62
- 2/ S a n t i f a l l e r L., Bozener Schreibrschriften der
Neuzeit 1500-1851, /Schriften d.Instituts für Grenz - und
Auslanddeutschum an der Universität Marburg. H.7/, Jena
1930 s.34
- 3/ K r o m a n E., Skriftens Historie i Danmark fra reforma-
tionen til nutiden. /Dansk Historisk Faellesvorenig/ Kø-
penhaven 1943
- 4/ Wyjatek stanowi praca P i v e c a R., Paläographie des
Mittelalters -Handschriftenkunde der Neuzeit./Festschrift
zum Feier des 200-jährigen Bestandes des Haus-, Hof - und
Staatsarchives/, Wien 1949
- 5/ Np. uwagi H a m a n n a o.c. s.7 o pracy G r u n a P.
A., Leseschlüssel zu unserer alten Schrift, Görlitz 1935,
która bardzo ostro krytykuje. Bardzo używana jest praca o
zacięciu praktycznym S t u r m H., Einführung in die
Schriftkunde, /Bayerische Heimatforschung H. 10/, München
- Pasing 1955
- 6/ H j e l h o l t H., Skriftprøver fra Tiden efter Reforma-
tionen til Midten af det 19 Aarh., København 1940
- 7/ P r o u M., Manuel de paléographie latine et française, 4
ed. Paris Picard 1924 s.252-260 por. też Pivec o.c. s.230
n.
- 8/ P i v e c o.c. s.232-233, H u l s h o f A., Schrift in
den Niederlanden 1350-1650, Bonn 1918, B r o u v e r H.,
Atlas voor Nederladsche Paleographie, Amsterdam 1944
- 9/ S e m k o w i c z Wł. Paleografia łacińska, Kraków 1951
- 10/ Pismo rozmyślań przemyskich, które w facsimile ogłosił
W i e r o z y Ń s k i St./Rozmyślanie o żywocie Pana Je-
zusa t.zw. przemyskie, Warszawa 1952/ ma dukt pokrewny neo
gotykowi, ale nie ma w nim typowych dla neogotyku liter.
np. e. choć są formy przejściowe tej litery: oraz
majuskuły podobne do neogotyckich. Rozmyślania dominikań

skie krakowskie z r.1532 stosują alfabet bastardy, marginalne uwagi i poprawki są robione ręką humanistyczną

11/ H a m a n n o.c. s.78

12/ Rozporządzenie to uzasadniały władze hitlerowskie także twierdzeniem, że szwabacha wymyślona została przez żydów, S t u r m H., o.c. s.98

W Austrii nauczanie pisma neogotyckiego nie zostało wskrzeszone po drugiej wojnie światowej. W Szwajcarii poszczególne kantony stopniowo wprowadzały nauczanie tylko czytania pisma neogotyckiego w wyższych klasach szkoły powszechnej, kasując nauczanie czytania i pisania gotykiem: Zurich 1933, Uri 1943, Schwyz 1942, Oberwald 1955, Glaris 1955, Zug 1938-1948, Schafhausen 1928, Appenzell IR 1950, Appenzell AR 1946, St.Gallen 1958, Graubünden 1955, Aargau 1925, Thurgau 1927. Nauczanie czytania i pisania choćby w ograniczonej mierze pozostało w kantonach Lucerna, Niederwald, Oberwallis, /gdzie nowa reforma szkolna ma wprowadzić tylko czytanie gotyku/. W kantonach Bern, Fryburg, Bazylea wieś, Bazylea miasto, Niederwallis /Bas - Valais/ nie ma nauczania pisma gotyckiego w żadnej postaci. Wiadomości te zawdzięczam uprzejmości prof. dr D. Schwarza z Zurychu, któremu składam tu serdeczne podziękowania.

13/ H a m a n n o.c. s.80

14/ Nie uwzględniam tu podziału P i v e c a o.c. s.228, który dzieli historię pisma na dwa okresy: 1/ do końca XVI w., 2/ całą resztę czyli trzy i pół wieki. Jako kryterium występuje tu wielka zmienność kształtów liter w pierwszym okresie, oraz fakt że były one już skryształizowane w drugim. Jest to więc kryterium czysto zewnętrzne, nie uwzględniające ani złożenia ręki, ani zmian duktu. Mamy tu do czynienia ze skrajnym stosowaniem analizy kształtów liter, co stanowić ma jedyne kryterium periodyzacji.

15/ F u g g e r , którego książki w Polsce nie odnalazłem, cytuję za H a m a n n e m o.c. s.94

16/ Podkreśla to H a m a n n o.c. s.65, 131, podnosząc za K a p r e m rolę podręcznika norymberskiego nauczyciela, Michała B a u e r n f e i n d a z r.1718. Nie udało mi

się odnaleźć go w Polsce.

- 17/ N e u d ö r f f e r Joh., Fundament /1519/ - cytuję za Hamannem o.c. Erläuterungen 24/1, zapewne jest to ta sama książeczka, co znany mi podręcznik N e u d ö r f f e r a Ein Gesprächbüchlein zweyer schuler wie einer den andern im zierlichen schreyben unterweyßt. Durch Johan Newdorffer Burger vnd Rechenmeister zu Nürnberg seynen schulern gemacht Anno MDXLIX Cum gratia et privilegio. Ten sam podręcznik wydany został przez Andrzeja N e u d ö r f f e r a pod tytułem Schreibkunst. Das erste Theil w Norymberdze w r.1601. Podano tu że same wzory pisma, które były używane w połowie poprzedniego stulecia, pióro jest nadal tępo zacięte, choć powszechnie już stosowano zacięcie ostre. Jednak na rycinie ukazującej wzorowe złożenie ręki jest ono już nowe, barokowe. Jest rzeczą oczywistą, że przy nowym złożeniu ręki nie było już można stosować starych wzorów pisma, ale trzymający się tradycji rodzinnej Andrzej N e u d ö r f f e r tego nie zauważył. O rodzinie Neudörfferów mamy studium L o o h n e r a G.W.K., Joh. Neudörffers Nachrichten von Künstlern und Werkleuten ... aus dem J.1547 /Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance X/, Wien 1875. Twórcą pisma neogotyckiego był w znacznej mierze Joh. Neudörffer, ur. w r.1497, który w r.1519 dostarczył wzorów dla rytownika A n d r e a e, rytującego ozcionki drukarskie. Wynika stąd, że pismo neogotyckie tworzyli ludzie młodzi. O Andrzeju N. tamże oz.II s.191 - 193.
- 18/ F u g g e r Wolfgang, Ein nutzlich und wolgerundt Formular etc. Norymberga 1553, cytuję za Hamannem o.c. Erläuterungen 24/1
- 19/ H o l t z m ü l l e r Henrych, Liber perutilis nunc primum editus continens formulas Latinarum et Germanicarum scripturarum ... Basileae MDLIII.
- 20/ S c h r e p p e l e r Jörg, Ein künstlich Alphabet sampt derselben Reimen auch klein und grosse gschrifften vormals dergleichen mit ausgangen. Durch mich Jörg Schreppler Burger vnnnd Rechenmeister zu Strassburg geschriben,

gemacht in druck gfertigt vnd den 3ten september Anno 54 vollendet.

21/ Cantzly vnd Formular-buch mit vyl hupschen Copien, Mis-siven vnd frundtlichen Geschrifften ... Nüwlichen Getru-ckt in der Loblichen Statt Bern in Vchtland by Urban Vysz Lermeyster daselbst in 1583 Jar. Złożenie ręki jeszcze jest średniowieczne.

22/ E s c h e n b u r g Nicolaus, Fundamentbuch 1579, cytują za Kromānem o.c. s.37. Z Eschenburhiem pojawiają się nauczyciele północno niemieccy. Wcześniej jeszcze pisał podręcznik Jacob J a c o b e l l ze Środy Śląskiej „Teutscher Schulmeyster zu Heydelbergk”: Neues und grundliches Cantzleybuech, Strassburg 1588. Pisał on jeszcze duktem renesansowym, ze starym złożeniem ręki. Wydawca dołączył do jego książeczki bezimienné dziełko: Neues und Gründliches Cantzleybuech hoch teutscher und Lateinischer artheq, Strassburg bei Jobin 1588. W tej drugiej książeczce pismo jest bardziej pochyle w prawó, co jest niewątpliwie wynikiem stosowania nowego złożenia ręki. Chwytny tu na żywo przemianę w złożeniu ręki. J a c o b e l l w r.1590 wydał Ein Neues Fundamentbuch, trzymając się starych wzorów. Z zestawienia powyższych prac widać, że najżywiej interesowano się nowym pismem w południowych Niemczech i Austrii / J o r d a n Christopher, Fundament eyner gemainen fürderlichen cantzley Currentschrift, Salzburg 1550/. Na ziemiach polskich więcej interesowano się pismem neogotykiem we Wrocławiu niż w Gdańsku. Istniała we Wrocławiu tradycja w tej dziedzinie, skoro tamtejszy nauczyciel Wilhelm Schwartz w r. 1659 powołuje się na swych poprzedników Bonawenturę Rösslera, „kolegę” /nauczyciela/ przy szkole św. Elżbiety we Wrocławiu w r.1547, Neudörffera i Wolfganga Fuggera z Norymbergi, Conrada S a u t e r a piszącego ok.1560, nie wiadomo gdzie, Christ-Seb. P r ä c h t l a z Ulm w r.1600, Kaspra R a u c h a z Norymbergi w r. 1616, Joh. K l e i n w ä c h t e r a z r.1636, nie wiadomo gdzie pracującego. /k.nlb.7-8 od końca/. Na takie prace nie natrafiłem ani w Gdańsku, choć się tam w bibliotece znalazły stare podręczniki pisma,

ani w Toruniu. / S c h w a r t z Wilhelm, Deutsche und Lateinische Fundamental Schriften in kleinen, Grossen oder Versalien und Gemeinen Buchstaben durch der Kayser. und Koenigl. Stadt Breslau Steuer-Ampts-Buchhalter Wil - helm Schwartz. David Tscherning sculpsit et excudit, 1659/

23/ K r o m a n o.c. s.18-22

24/ K r o m a n o.c. s.22,23

25/ K r o m a n o.c. s.22

26/ K r o m a n o.c. s.44

27/ K r o m a n o.c. s.25-27. 40-41 pisze o rozkładzie liter - inicjałów na samodzielnie pisane części. Z podręczni - ków pisma wynika, że rysowano inicjały przy pomocy linii cyrklowej lub też cyrkla. O linii cyrklowej pisze w cyto wanej już pracy joh. Neudörffer /por.przyp.17/. P a r i - t i u s G.H., Teutsche Capital oder Hautb - Buchstaben , Norymberga bez roku, napewno w.XVIII, podaje sposoby geo - metrycznego wykreślenia liter oraz wzory majuskuł i ini - cjałów. Pismo w ten sposób zamieniało się w kreślarstwo. Niewątpliwie musiało to wywołać reakcję w kierunku uprosz czenia sposobu pisania inicjałów. Sekretarz tajny króla pruskiego i profesor w kolegium Joachimstal w Berlinie, Hilm. C u r a s /Calligraphia Regia, Berlin 1714/ propago - wał pióra gęsie zacięte tak, by miały dwa ostrza, lub dwa pióra włożone jedno w drugie. W ten sposób można było pi - sać jednym pociągnięciem dwie linie równoległe, co było ważne przy rysowaniu inicjałów /k.6/. /por.tabl.V i XI/

28/ Powstanie fraktury jest przedmiotem dyskusji. S t u r m wywodzi ją z kancelarii cesarskiej /o.c. s.54 n.68/, gdzie czystopisowe pismo było jej wzorem. O roli przypisywanej Neudörfferowi pisałem już wyżej. K r o m a n o.c. s.25 wy wodzi frakturę z średniowiecznego pisma książkowego a więc z „tekstury” H a m a n n o.c. s.87 wywodzi ją z bastar dy czyli późnośredniowiecznej kursywy. K a u t z s c h R. /Die Entstehung der Frakturschrift, /Beilage zum 20. Ja. hresbericht der Gutenberg - Gesellschaft/ Mainz 1922/ do - wodzi, że w XV w. był w użyciu okrągły alfabet ma - juskulny, z którego powstała i fraktura i szwabacha. Nas-

tapilo to w krótkim okresie czasu, około dziesięciu lat /1510-1520/ /s.4-5/. Miejszem powstania była kancelaria cesarska, obok niej Norymberga, gdzie Albrecht Dürer drukował swe prace frakturą, przyczem czoionki rysowali i odlewali Neudörffer i Andreae /s.11,21/. Nie wyklucza on jednak istnienia innych linii rozwojowych w innych ośrodkach. Dodajmy, że jest rzeczą niewątpliwą, że kancelaria cesarska Maksymiliana I nie była jedynym ogniskiem powstawania fraktury. Dowodem na to jest rękopis czeski, husycki, znajdujący się w Książnicy Miejskiej w Toruniu, dokąd się dostał zapewne przez braci czeskich, którzy wyemigrowali ze swego kraju w połowie XVI w., do Prus, a później przez ich następców, ewangelików tamtejszych /Rkp.inw. 92/. Pisarz nie miał niewątpliwie nic wspólnego z kancelarią cesarską, rękopis powstał ok. r. 1500. Pismo stanowi wyraźne ogniwo między teksturą a frakturą czyli między średniowiecznym pismem książkowym, którym pisano książki a frakturą XVI w. Dodajmy, że w kancelarii królewskiej czeskiej za Władysława Jagiellończyka, panował dukt podobny do duktu kancelarii cesarskiej /por. Arch.m. Wrocławia i woj. wrocławskiego, dok.perg.1003 przywilej Władysława Jagiellończyka z r.1513 z aktami kancelarii cesarskiej/.

- 29/ F u g g e r według H a m a n n a o.c. Erläuterungen 25 /1 oraz Beispielsammlung 25/1
- 30/ H a m a n n o.c. s.91,94
- 31/ H a m a n n o.c. s.67-68
- 32/ G ó r s k i Karol, Wojciech z Zychlina /Prace Kom. Hist. TPNPozn. t.IX/ 1936 fig.4
- 33/ K a u f m a n n K.J., Das deutsche Westpreussen, Berlin b. r. s.13 /r.1623/
- 34/ Woj.Archiwum Państwowe w Gdańsku 300/29 nr.6 /recesy/, 300/43 nr.5^b /księgi ławnicze/
- 35/ K a u f m a n n o.c. s.4 /Tczew r.1565/
- 36/ H a m a n n o.c. s.106
- 37/ K r o m a n o.c. s.43

- 38/ P i v e o o.c. s.234. por.przyp.15. P i v e e zazna -
 cza że w majuskułach pojawia się w okresie rococo ozdoba
 w postaci eliptycznej spirali, podczas gdy w poprzednich
 okresach spirale były okrągłe o.c. s.234
- 39/ S a n t i f a l l e r o.c. s.49
- 40/ G o t t s c h e d J.Chr. Grundlegung einer deutschen
 Sprachkunst, Leipzig 1748, por. K r o m a n o.c. s. 64
- 41/ O Fr. Söennecken: H e l l b e c k Robert, Friedrich
 Soennecken. Sein Leben und sein Werk, Essen 1927. K r a e
 m e r Joh., Der Werdegang des Schriftreformers Soenne -
 cken, Essen 1928. Soennecken był reformatorem pisma. Twier
 dził on, że w r.1813 Joh. H e i n r i g s z Krefeld wy
 dał sztychowane wzory pisma, na podstawie których stwo -
 rzono dukt szkolny w całych Niemczech. Soennecken zarzu -
 cał Heinrigsowi, że stworzył on dukt nienaturalny, gdyż
 część liter należy pisać piórem o tępym końcu, część pió -
 rem o ostrym końcu /K r a e m e r o.c. s.15/. Powoływał
 się przytem na stare wzory pisma, m.in. na B a u e r n -
 f e i n d a i Joh. H e m e l i n g a który wydał swe
 dzieło w Hannoverze w r.1666 /tytuł nie jest podany/.
 Soennecken stworzył nowe wzory pisma rondowego, odpowied
 nie zeszyty etc.Prace jego dostępne w Polsce: S e e n -
 n e c k e n Fr., Das deutsche Schriftwesen und die Not -
 wendigkeit seiner Reform b m i r., tenże, Der Werdegang
 unseres Schrift, Bonn-Leipzig 1911 /w Bibliotece Uniwer -
 syteckiej we Wrocławiu/
- 42/ S t u r m o.c. s.94
- 43/ Na Śląsku takim podręcznikiem był np. U l r i c h A.G.,
 Vorschriften zum Schulschreiben für die Schulen in Schle
 sien, Głogów 1772, w Wielkopolsce G u h r a P., Kalli -
 graphische Vorlegeblätter zum methodischen Schreib-Unter
 richt in Elementar-Schulen, Erstes Heft. Deutsche Curr.
 Schrift, Leszno-Gniezno b.r., dostać tej książki nie mo -
 głem. Pozatem w Meklemburgii pojawiają się wzory pisma,
 które ułożył J e r n s t e d t C., Calligraphisches Ma
 gazin wydany w Rostocku b.r., Por.też B a e u m i l J.,
 Die nothwenige Kalligraphie, Berlin 1869, H a r t m a n n

- L., Unterricht im kaufmännischen Schön und Schnell-schreiben /Kaufmännische Unterrichtsstunden 14/, Stuttgart 1870
- 44/ S e m k o w i c z Wł., Paleografia łacińska s.463 - 473
- 45/ H a m a n n o.c. s.103-104
- 46/ H u š ť a v a Al., Dějiny a vyvoj našeho pisma, Bratislava 1951 s.269-270
- 47/ P r o u Manuel de Paléographie, s.252-260, K r o m a n o.c. s.84
- 48/ H u š ť a v a o.c. s.270-271, P i v e c o.c. s. 232
- 49/ K r o m a n o.c. s.85
- 50/ M u ñ o z y Rivero D.Jesus, Manual de paleografia diplomática española de los siglos XII al XVI, Madrid 1880 s. 56-64, P i v e c o.c. s.229-233, K r o m a n o.c. s. 66. Wzory pisma hiszpańskiego i to dość liczne występują u P e r r e t Cl.-de H o o g h Conrad, Exercitatio alphabetica nova et utilissima, 1569 /w Bibl. Uniwersyteckiej we Wrocławiu/.
- 51/ Pomija je H u š ť a v a . Stare i mało wartościowe dzieło S c h u l z a wyróżnia obok alfabetu czeskiego także morawski /bez znaków diakrytycznych/ i wendyjski /łużycki/ także bez znaków diakrytycznych. / S c h u l z Benjamin Orientalisch - occidentalisches ABC-Buch, Naumburg-Zeitz 1769 s.32,43,44/ W zbiorze przykładów zostanie zamieszczony tekst, pisany alfabetem czeskim XVII w.
- 52/ K r o m a n o.c. s.17 n.
- 53/ P i v e c o.c. s.235-236.

B I B L I O G R A F I A

Bibliografia ta zawiera tylko najważniejsze dzieła dotyczące neografii.

Prace podstawowe

- S E M K O W I C Z Wł. Paleografia łacińska, Kraków 1951
Jest to podstawowy podręcznik do nauki dawnego pisma, ważne są dla neografii szczególnie rozdziały o skrótach.
- S A N T I F A L L E R L. Bozner Schreibrchriften der Neuzeit 1500-1851. Beiträge zur Paläographie. /Schriften des Instituts für Grenz-und Auslandsdeutschum an der Universität Marburg H.7/ Jena 1930.
Książka Santifallera zawiera najlepszą analizę rozwoju poszczególnych liter neogotyku.
- K R O M A N E. Skriftens Historie i Danmark fra reformationen til nutiden /Dansk Historisk Faellesforening/ Kopenhaga 1943. Jest to wyczerpujące opracowanie całości zagadnień neografii gotyckiej metodą zupełnie nową. Praca podstawowa dla tej gałęzi historii pisma.
- H A M A N N M., Paläographie./Fachschule für Archivwesen Potsdam. Lehrbriefe für das Fachschulfernstudium für Archivare. Als Manuskript gedruckt/ b.m. 1957.
Podręcznik Hamanna składa się z trzech części: teoretycznej, zbioru przykładów i objaśnień do tablic, zawierających przykłady. Jest to najlepszy podręcznik w języku niemieckim.
- S T U R M H., Einführung in die Schriftkunde /Bayrische Heimatforschung Bd. 10/ München-Pasing 1955
Jest to podręcznik używany w Niemczech Zachodnich o zakresie praktycznym.
- H U Š Č A V A Al., Dějiny a vyvoj našeho pisma, Bratislava 1951. Ważniejsze monografie.
- K A U T Z S C H R., Die Entstehung der Frakturschrift /Beilage zum 20. Jahresbericht der Gutenberg-Gesellschaft / Mainz 1922.
- P I V E C K. Paläographie des Mittelalters-Handschriftenkunde der Neuzeit ? /Festschrift zum Feier des 200-Jähri -

gen Bestandes des Haus-Hof- und Staatsarchives hsg.von
L. Santifaller, 1 Bd/ Wien 1949.

Prace z zakresu grafiki

- D E L I T S C H H., Geschichte der abendländischen Schreib-
schriftform, Leipzig 1928.
- K A P R A. „ Deutsche Schriftkunst, ein Fachbuch für Schrift
schaffende, Dresden 1955.
- L A N G E W., Schriftfibel. Geschichte des abendländischen
Schrift von Anfängen bis zur Gegenwart 3 Auflage, Wies-
baden b.r.

Zbiory tablic

- C R O U S E. - K I R C H N E R J., Die gotischen Schrift-
arten Leipzig 1928.
- D E G E R I N G H., Die Schrift. Atlas der Schriftformen des
Abendlandes vom Altertum bis zum Ausgang des 18 Jh.,
Berlin 1929, 3 Aufl. Tübingen 1952.
- H J E L H O L T H., Skriftprøver fra Tiden efter Reformatio-
nen til Midten af det 19 Aarh. Kopenhaga 1940.
- K A U F M A N N K.J., Das deutsche Westpreussen, Berlin b.r.
- L E B E R E C H T Fr., Hundert Jahre deutscher Handschrift
Th. 1-III, Berlin 1914-1921.
- M E N T Z G., Handschriften der Reformationszeit /Tabulae in
usum scholarum Bd.5/ b.m. 1912.

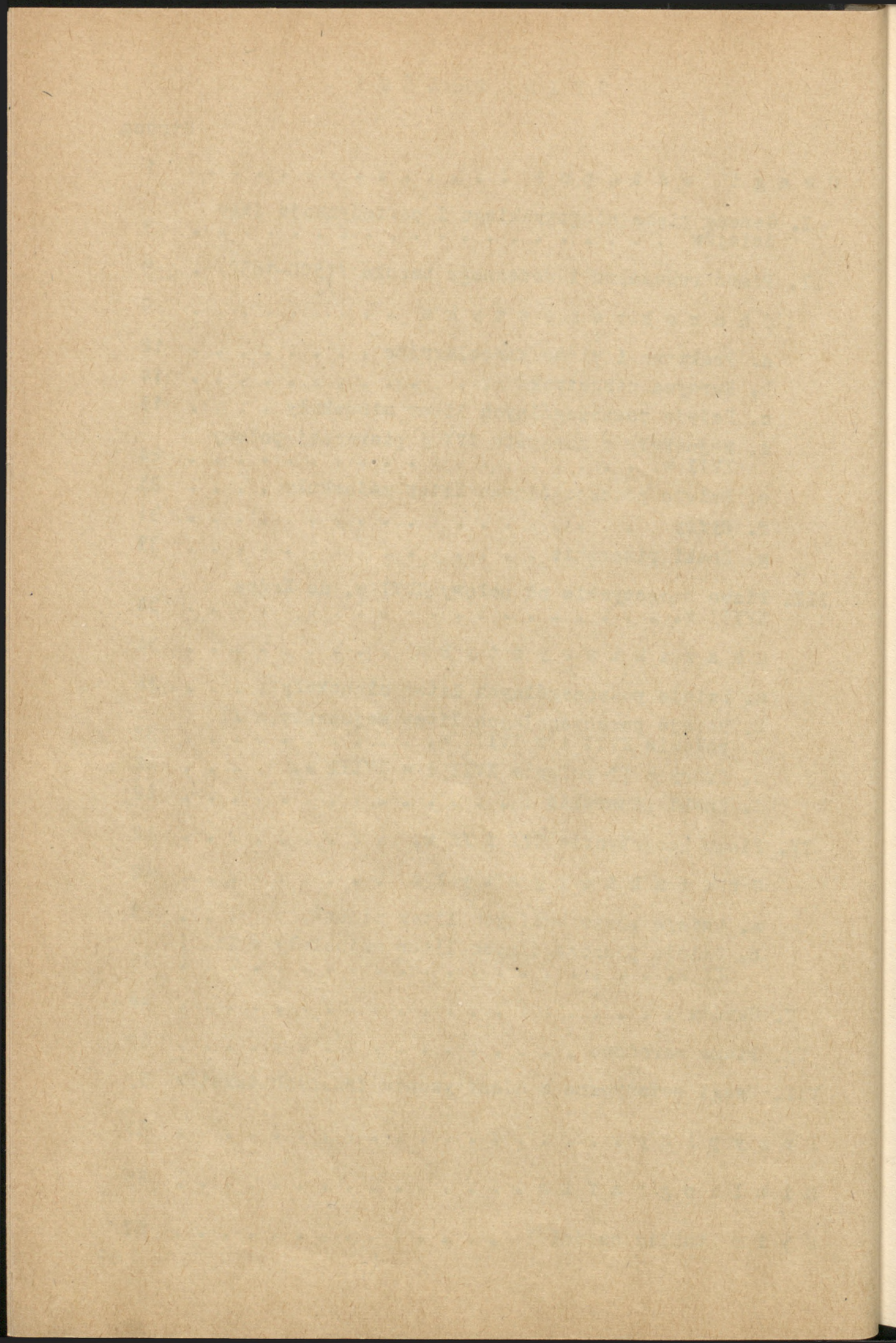
S p i s t a b l i c c z ę ś c i I

- I. Pierwsze pojawienie się liter neogotyckich w pld.Tyro lu wg. Santifallera
- II. Litery minuskuły XVI i pierwszej połowy XVII w.
- III. Litery majuskuły XVI i pierwszej połowy XVII w.
- IV. Narzędzia pisarskie wg. Palatino /1588/
- V. Złożenie ręki według podręcznika Urbana Vyssa /1583/
- VI. Pismo szlacheckie duńskie, pismo runiczne XVI w. oraz alfabet runiczny
- VII. Pismo szlachcianek z XVI w.
- VIII. Monogramy cyfrowe
- IX. Złożenie ręki barokowe
- X. Złożenie ręki barokowe z 1607 r. Złożenie ręki wg. Wilhelma Schwartza 1659 r.
- XI. Złożenie ręki z początków XVIII w., Złożenie ręki wg. Hilm. Curasa 1714 i zaciniwanie piór do kreślenia majuskuł, które propagował
- XII. Kreślenie inicjałów wg. Neudörffera 1549 i zaciniwanie piór
- XIII. Litery minuskuły i majuskuły II połowy XVII i XVIII w.
- XIV. Arcydzieło sztuki kaligraficznej z ok. r. 1600
- XV. Arcydzieło sztuki kaligraficznej z r. 1718
- XVI. Złożenie ręki w XIX w.
- XVII. Litery pisma XIX w.
- XVIII. Ważniejsze skróty łacińskie i neogotyckie.

S P I S T R E Ś C I

Strona

U w a g i w s t ę p n e	1
I. Geneza pisma neogotyckiego i periodyzacja jego dziejów	3
II. Pismo renesansu i wczesnego baroku /1500-1650/ .	9
C h a r a k t e r y s t y k a	9
a. Fraktura i pismo kancelaryjne	12
b. Kursywa neogotycka	14
c. Dzieje poszczególnych liter minuskuły	15
d. Majuskuły w kursywie XVI i pierwszej połowy XVII w.	24
e. Dzieje poszczególnych liter majuskuły	25
f. Cyfry	31
g. Znaki pisarskie	33
III. Pismo neogotyckie od połowy XVII w. do końca XVIII w.	34
C h a r a k t e r y s t y k a	34
a. Dzieje poszczególnych liter minuskuły	34
b. Dzieje poszczególnych liter majuskuły w II połowie XVII i w XVIII w.	38
c. Cyfry w II połowie XVII i w XVIII w.	42
d. Znaki pisarskie	42
IV. Pismo neogotyckie XIX i XX w.	42
C h a r a k t e r y s t y k a	42
a. Dzieje poszczególnych liter minuskuły	43
b. Dzieje poszczególnych liter majuskuły w XIX i XX w.	45
V. Skróty	46
VI. Pisma narodowe	49
VII. Uwagi metodyczne o odczytywaniu trudnych tekstów	53
P r z y p i s y	57
B i b l i o g r a f i a	65
S p i s t a b l i c c z ę ś c i I	67

KAROL GÓRSKI

NEOGRAFIA GOTYCKA

PODRĘCZNIK PISMA NEOGOTYCKIEGO

XVI - XX W.

CZĘŚĆ I.

TABLICE I — XVIII

KAROL GÓRSKI

NEOGRAFIA GOTYCKA

PODRĘCZNIK BISMIA NEOGOTYCKIEGO

XVI - XX W.

CZĘŚĆ I

TABLICE I - XVIII

T A B L I C A I

Pierwsze pojawienie się liter neogotyckich w południowym Tyrolu. W nawiasach data wystąpienia postaci w pełni ukształtowanej. Data podkreślona oznacza uzyskanie zdecydowanej przewagi. /Santifaller s.51/

M i n u s k u ł a

a	1511	<u>1/2 XVII w.</u>	o	1520/1588/ ^x	
b	1560 ^x		p	1505/1680/	<u>1680</u>
c	1564	<u>1/2 XVIII w.</u>	q	1506/ <u>1800/</u>	<u>1506/1800/</u>
d	1501	<u>1501</u>	r	1508	<u>II 1/2 XVI w.</u>
e	1523/1556/	<u>1533/1556/</u>	s	1832	<u>1832</u>
f	1500	<u>po 1830</u>	s	1511/1564/	<u>1564</u>
g	1640/1644/	<u>1/2 XVIII w.</u>	t	1501	<u>1501</u>
h	1500/1515/	<u>1576</u>	u	1501	<u>1501</u>
i	1500/1501/	<u>1/2 XVI w.</u>	v	1500/1501/	<u>1733</u>
k	1805/1841/	<u>1841</u>	w	1500/1548/	<u>1592^x</u>
l	1500/1511/	<u>1511</u>	x	1501	<u>1501</u>
m	1500/1501/	<u>1501</u>	y	1533/1546/	<u>II 1/2 XVI w.</u>
n	1500/1501/	<u>1501</u>	z	1501/1517/	<u>1716.</u>

Majuskuła /Santifaller s.58/

A	1568/1744,1841/	<u>1518</u>	L	1521	<u>1521</u>
B	1712	<u>1712</u>	M	1506	<u>1506</u>
C	1554/1588/	<u>1588</u>	N	1511	<u>1511</u>
D	1517	<u>1517</u>	P	1526	<u>1526</u>
E	1511	<u>1511</u>	R	1560	<u>1560</u>
F	1551/1644/	<u>---</u>	S	1529	<u>1529</u>
F	długie 1740	<u>1740</u>	T	1624 ^x	<u>pocz. XIX w.</u>
G	1680	<u>1680</u>	U	1740	<u>1740</u>
H	1511	<u>1511</u>	V	1517	<u>1768</u>
H	długie 1517	<u>1517</u>	W	1511	<u>1511</u>
I,J	1519	<u>1519</u>	Z	1502/1526/	<u>1508/1526/</u>
K	1536	<u>1536</u>			

x/ oznacza używanie równocześnie postaci łacińskiej litery.

T A B L I C A I

Hierwarze pojawienie się liter neogotyckich w poludniowym Tyro
 In. W nawiasach data wystąpienia postaci w pełni ukrajinows-
 nej. Data podkreślona oznacza uzyskanie zdołowanej przewagi.

\Santifalier a. 51\

M i n u k u r a

a	1511	<u>1/2 XVII w.</u>	o	1520/1588 ^x
b	1560 ^x		p	1505/1680\
c	1564	<u>1/2 XVII w.</u>	q	1506/1800\
d	1504	1504	r	1508
e	1523/1556\	1533/1556\	s	1825
f	1500	1500	t	1514/1564\
g	1640/1644\	<u>1/2 XVII w.</u>	u	1504
h	1500/1515\	1576	v	1500/1504\
i	1500/1504\	<u>1/2 XVI w.</u>	w	1500/1548\
k	1805/1841\	1841	x	1504
l	1500/1511\	1511	y	1533/1546\
m	1500/1504\	1504	z	1504/1517\
n	1500/1504\	1504		

M i n u k u r a \Santifalier a. 58\

A	1568/1744, 1644\	1518	J	1524
B	1715	1715	M	1505
C	1554/1588\	1588	N	1514
D	1517	1517	P	1526
E	1511	1511	B	1560
F	1551/1644\	---	S	1529
G	1510/1540	1740	T	1624 ^x
H	1680	1680	U	1740
I	1511	1511	V	1517
J	1510/1517	1517	W	1514
K	1519	1519	Z	1502/1526\
L	1536	1536		

x\ oznacza uzyskanie równowagi postaci liter

T A B L I C A II

Litery minuskuły XVI i pierwszej połowy XVII w.

a a a a a

q q q

b b b b b

r r r r

o o o o

s s s s s s s s s s

d d d d

sch sch sch sch

e e e e e e e e e e

sz sz sz sz sz sz

f f f f

ss ss ss ss

ff ff ff ff ff ff ff ff

st st st st st st

g g g g g g g g g g

t t t t t t t t t t

h h h h h h h h h h

tt tt tt tt tt tt tt tt

i i i i i i i i i i

ot ot ot ot ot ot

k k k k k k k k k k

th th th th th th th th th th

l l l l l l l l l l

u u u u u u u u u u

m m m m m m m m m m

v v v v v v v v v v

n n n n n n n n n n

w w w w w w w w w w

o o o o o o o o o o

x x x x x x x x x x

p p p p p p p p p p

y y y y y y y y y y

z z z z z z z z z z

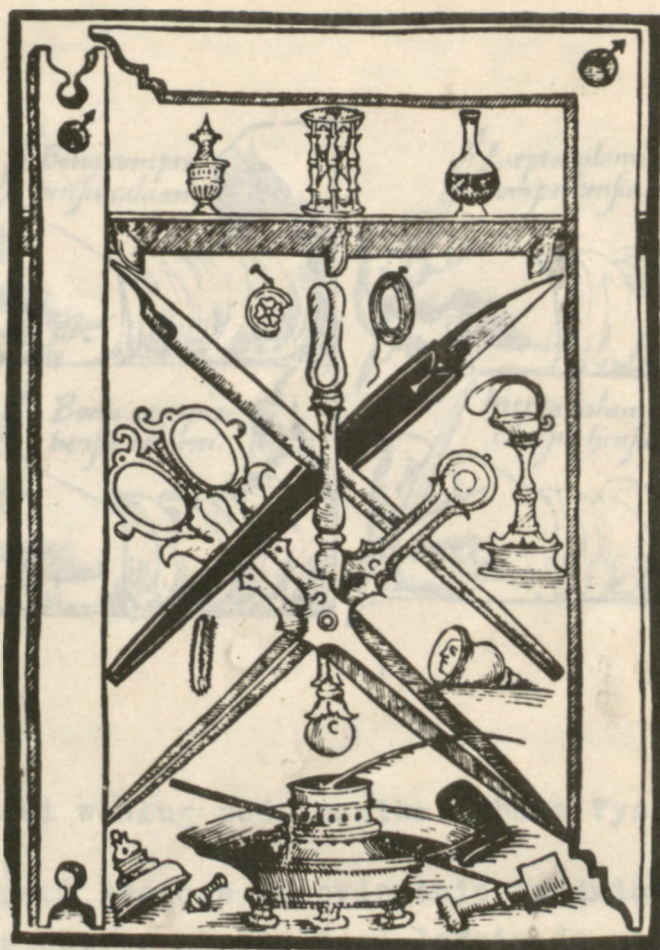
T A B L I C A III

Litery majuskuły XVI i pierwszej połowy XVII w.

A	A A α a u t t u	L	L L L
B	B B B B L ³	M	M M m n r n a w f o o n
C	C C L L L L L	N	N n n n
D	D D D	O	O O O
E	E E E E K L L	P	P P P
F	F F F F P	Q	Q Q <u>XVII</u> w. L L L
G	G G G G G G G G	R	R R R R R R R R
H	H H H H H H H H	S	S S S S S S S S
I	I I I I I	T	T T T T T T T T
K	K K K K K K K	V	V V V V V V V
		W	W W W W W W W
		Z	Z Z

Litery majuskuły XVI i pierwszą połowę XVII w.

• A K R W A S T U	• A K R W A S T U
• B R N J O P Q	• B R N J O P Q
• C D E F G H I	• C D E F G H I
• J K L M N O P	• J K L M N O P
• Q R S T U V X	• Q R S T U V X
• Y Z	• Y Z

Narzędzia pisarskie wg. Palatino /1588//Kroman s.19/

Ramę stanowią linia i kątownica służące do cięcia i liniowania papieru lub pergaminu. Na półeczce od prawej: butelka z atramentem, klepsydra do obliczania czasu, naczynie z piaskiem do zasypania i wysuszenia atramentu. Poniżej wiszą: sznurek do zszywania kart i „linia cyrklowa” czyli krążek służący do wykreślenia ozdobnych majuskuł. W środku szczypce do trzymania laku, nożyk do zacinania piór i skrobania papieru, nożyczki, nóż do przecinania kartek i cięcia papieru. Z prawej strony stoi lampka oliwna na świeczniku /na północy byłaby świeca/, poniżej pieczętka z gemmą i łapka zajęcza do zmiatania piasku. U dołu stoi kałamarz z piórem i ołówkiem, leżą dwie pieczętki, śrubka i lak.

Królestwa polskiego w. Józefina 1788 (Roman a. 17)

Kęsa stanowią linia i kątowa, a także do cięcia i linowania
 papieru lub pergaminu. W piórze od prawej; onetka i stramen
 ten, kłopoty do obliczenia czasu, rozprawy i pisanie do kasy-
 tywana i wyznaczanie stramentu. Tęcza wiesz; amulet do zasy-
 wania kart i „linia cyrkowa” czyli kreski służyć do wykreślenia
 i do odobrych najdłuższych. W środku służyć do tryszenia iaku, no-
 ży do wycinania pier i skrośnięcie papieru, nożycki, aże do przes-
 ciancia kartki i cięcia papieru. I prawej strony stoi laska
 ołtarza na święcenia / w północny budyń / tuteż pisanie
 ka z górną i laska służyć do wstawiania paska. U dołu stoi ka
 ławara z piórem i ołówkiem, iate dwie pierrętki, stryka i lak.

Złożenie ręki według podręcznika Urbana Vyssa /1583/.

Złożenie ręki jest jeszcze zdecydowanie średniowieczne i renesansowe. Ręka spoczywa na stole od łokcia do nadgarstka, przy kurczonych palcach trzymają pióro. Po lewej stronie „Bona comprehensio calami” czyli właściwe złożenie, po prawej wadliwe. Rysunek ten powtarza się w wielu innych podręcznikach XVI wieku, a nawet u Jagodyńskiego /Kalligraphia abo cancellaria, Kraków 1695/ mimo, że złożenie ręki było już inne a sam Jagodyński poleca inaczej trzymać pióro. Średniowieczne i renesansowe złożenie pióra umożliwiało pisanie każdej litery z osobna. Jest rzeczą ciekawą, że w tekstach pisanych w końcu XVIII w. językiem jiddish i alfabetem hebrajskim wyraźnie występuje dukt, zakładający takie właśnie średniowieczne czy renesansowe złożenie ręki. Może to być wynikiem samego sposobu pisania od prawej do lewej albo konserwatywnych tradycji szkolnych.

Złożenie ręki według podręcznika Urbana Vyasa MSB33.

Złożenie ręki jest bardzo niepodobne do złożenia ręki w sztuce. Ręka spoczywa na stole od łokcia do nadgarstka, przy krzyżownym palcu trzymają pióro. Po lewej stronie „Bona scriptura” nazywa się „Dextra manus” czyli widać w złożeniu, po prawej wagi. Ręka ta powtarza się w wielu innych podręcznikach XVI wieku, a nawet u Jagodyńskiego „Kaliographia sive calligraphia”, który w 1692 roku mimo, że złożenie ręki było już inne a sam Jagodyński polecał inaczej trzymać pióro. Średniowieczne i renesansowe złożenie pióra umożliwiało pisanie każdej litery z osobna. Jest rzecz ciekawa, że w tekstach pisanych w końcu XVIII w. takimi rękami i alfabetem hebrajskim wyraźnie występują błędy, zakładający takie właśnie średniowieczne czy renesansowe złożenie ręki. Może to być wynikiem samego sposobu pisania od prawej do lewej albo konserwatywnych tradycji szkolnych.

T A B L I C A VI

eller ville ieg strax til fyn her
meth teg gud beffalindis screff borreby thend 24 septem
Johan Fris til heselagger /"albo ja snabbt udam sig na Fionie,
tu z toba niech bedzie opieka Boska. Pisane w Borreby 24
wrzesnia - Johan Fris na Heselagger"/

Johan Fris til
Heselagger

and hene sig gerne no gene
"Hofne do de hofling af Koffu-
en 4 Septembriss 1573
P Oxe

Pismo szlacheckie duńskie /Kroman s.20/

1. Johan Friis - list : „Eller ville ieg strax til fyn her meth teg gud beffalindis screff borreby thend 24 septem Johan Fris til heselagger /"albo ja snabbt udam sig na Fionie, tu z toba niech bedzie opieka Boska. Pisane w Borreby 24 wrzesnia - Johan Fris na Heselagger"/

2. Peder Oxe z 4 IX 1573 - list: /"huor ieg ka/ nd tiene deg gørr ieg gerne /och vi/ll haffue deg gud befallith af Koffu- en/haggen/ den 4 Septhembriss 1573 Per Oxsse"/
/„w czym ja/ mogę ci służyć, to uczynię chętnie. Niech cię Bóg strzeże. W Koperhadze 4 wrzesnia 1573 - Per Oxe"/

2. dag augusti

~~20 dag augusti~~

Pismo runiczne XVI w. Kroman s.86

20 dag augusti holde vi soen fran samme fredag at morgen o/c/..
20 sierpnia trzymaliśmy się od samego piątku rano na morzu ...

Alfabet runiczny /Kroman s.86/:

1	B	L	6	4	†	∇	Y	*		Y	†	Y	*	†	1	B	R	N	P	∧	∅
a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	mm	n	o	p	r	s	t	u	x	

Handwritten notes in reverse script, including "11. lipca 1873" and "Z. Oksa".

Plano anisobockie dukacie (Kroman a. 20)

1. Johan Frits - list: "Eller vilje jag strax till tyv her... wracania - Johan Frits na Heeslager" / 2. Foder Oxe a 4 IX 1573 - list: "huor jag ka / na tione dag... "w ozym ja / moga et sinu yd, to wozynie chotnie. Nioch oia Bie...

Handwritten notes in reverse script, including "11. lipca 1873" and "Z. Oksa".

Plano runione XVI w. Kroman a. 86

50 dag suwast heide vt soon fran samme fredeg et morken o/a... 80 stierne trzymalisy sic od samego piatku rano na wozu...

Alfabet runionny (Kroman a. 86)

Handwritten alphabet characters: A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

T A B L I C A VII

alder kere byrgette
 och kere ssyster gud/dtt wære/
 medtt dyg alle ttdtt spare
 och /uare/
 /„najdroższa Brygito i droga sio-
 stro, niech Bóg będzie z
 tobą zawsze i chroni i osłania”/
 soen oc er en nu bod efter fleme
 de ere /sa skone/ mest parten
 som dese ere gud ske lo/f/
 /„morze i nową pokutę po wielu
 innych, które były tak pięk-
 ne/?/, a większa ich część
 Bogu dzięki”.../
 for ieg troer uel ad/tmyn/
 broder har bebreued”/
 /„ponieważ ja bardzo wierzę
 w to, co mój brat potępił”/
 mette Oxen z 20 VI 1578 „m/in/
 a/ller K/aereste/ s/øster/
 geffer teg ganske uen/leg/
 tel ken at god skreff/else”/
 /„moja najdroższa sio-
 stro, powiadamiam cię na tve
 bardzo przyjazne pismo”.../

Pismo szlachcianek z XVI w., Kroman s.21

- a/ Birgitte Rosenkrantz z 4 V 1573/?/: „alder kere byrgette och kere ssyster gud/dtt wære/ medtt dyg alle ttdtt spare och /uare/ /„najdroższa Brygito i droga sio- stro, niech Bóg będzie z tobą zawsze i chroni i osłania”/
- b/ Eline Goye z 26 III 1562: „soen oc er en nu bod efter fleme de ere /sa skone/ mest parten som dese ere gud ske lo/f/” /„morze i nową pokutę po wielu innych, które były tak pięk ne/?/, a większa ich część Bogu dzięki”.../
- c/ Pernille Oxen z 8 V 1573/?/: „for ieg troer uel ad/tmyn/ broder har bebreued”/ /„ponieważ ja bardzo wierzę w to, co mój brat potępił”/
- d/ Mette Oxen z 20 VI 1578 „m/in/ a/ller K/aereste/ s/øster/ geffer teg ganske uen/leg/ tel ken at god skreff/else”/ /„moja najdroższa sio- stro, powiadamiam cię na tve bardzo przyjazne pismo”.../

[Faint, illegible handwritten text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.]

Pismo salsobolank z XVI w., Kroman s. 24

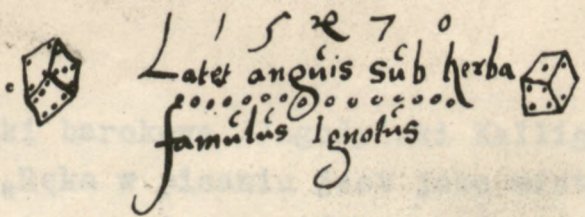
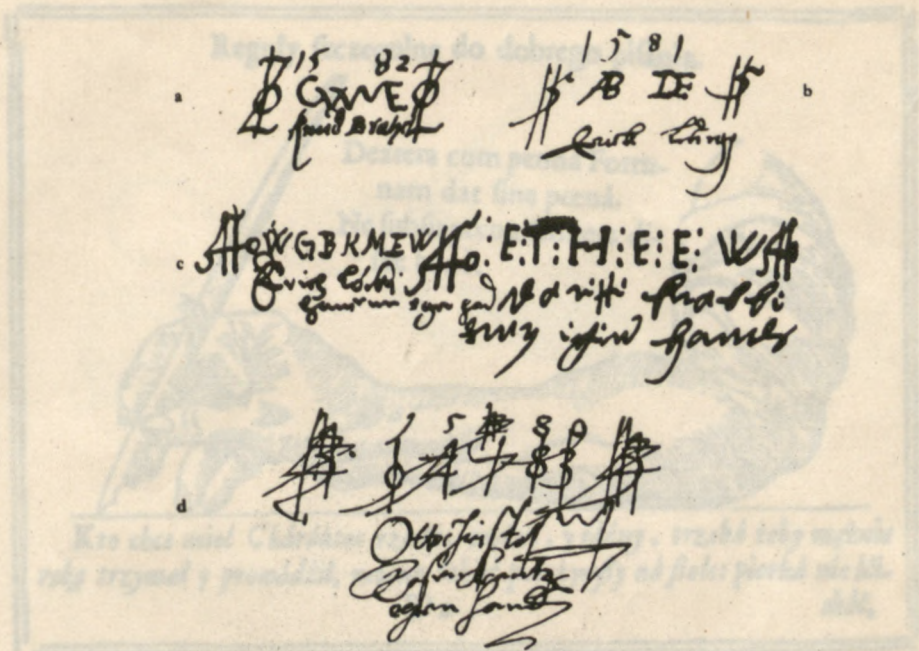
o/ Blygite Rosenkrants z V 1573?/: "alder here byrette
och here sayter gud\itt wære\ medt byg alle tlydt spe-
re och \wære/
"natbræss Blygite i drøge atastro, nich bøg pædise z
føp saware i chront i cæntia"

o/ Bline Goye z 26 III 1562: "seen oc ar en nu bod efter klem
de ere \as skone\ mest parten som deere ere gud ske lo\i/
"morse i nows poutse po wleu luyon, kære tyly tak plex
ne\? z a wiskas for cædd Bøge dækt"...

o/ Fernille Oze z 8 V 1573?/: "for teg froer uel ed\wæn\pro
der har bebrædd"

"pounewæ ze bærde wære w to, oc mōj brat potepil"
o/ Kette Oze z 20 VI 1578 "al\al\ al\ier l\æstet\ æ\æster\ æ
fier teg gannak uen\leg\ sel ken et god ærill\æne"
"mōje natbræss atastro, pouwæman cly ne twe bærde
præjane pismo"...

T A B L I C A VIII

Monogramy cyfrowe /Kroman s.87/

- a. Knud Brahe, monogram cyfrowy 10 i 2 /litera k.zajmuje 10 miejsce w ówczesnym alfabecie, litera b.- 2 miejsce/ = K.B.
- b. Erik Lunge, monogram cyfrowy 5 i 11 - c. Erik Lykke - Dorte Krabbe, monogram cyfrowy 5, 11, 4, 10 = E, L, D, K.
- d. Otte Christoffer Rosenkrantz, monogram cyfrowy 14, 3, 17 = O. C. R. e. Na kostkach do gry cyfry 15 i 7 = monogram Peder Gyldenstierne.

[Faint handwritten notes, possibly including '17 11 17' and '18 15 17']

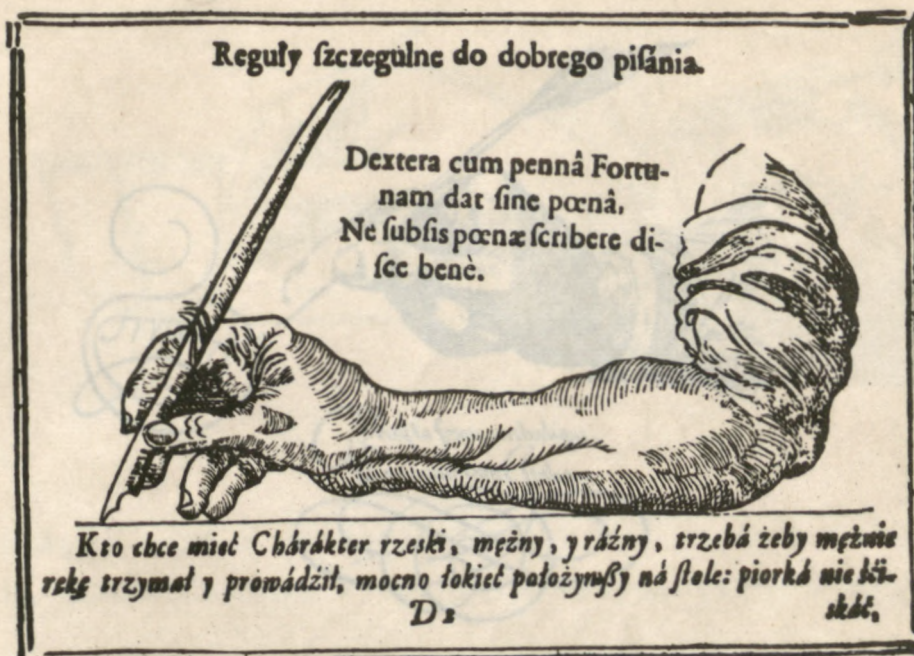
[Faint handwritten notes, possibly including '18 15 17' and '17 11 17']

[Faint handwritten notes, possibly including '18 15 17' and '17 11 17']

[Faint handwritten notes, possibly including '18 15 17' and '17 11 17']

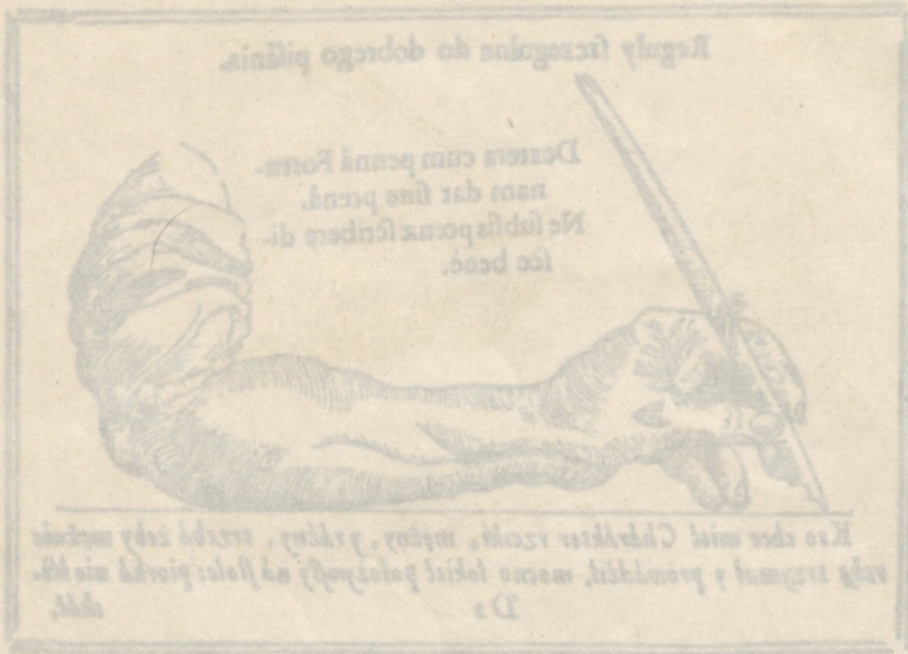
Monety cyfrowe (Kromen n. 87)

- a. Jan Fische, monogram cyfrowy 10 1 2 (Witara K. Kaspary 10 miejsce w dwuznaczonym alfabecie, litera 8. - 2 miejsce) - K. F.
- b. Erik Lange, monogram cyfrowy 2 1 11 - c. Erik Lange - Dorte Krasbe, monogram cyfrowy 2, 11, A, 10 = K. L. B. 2.
- d. Otto Christoffer Rosenkrantz, monogram cyfrowy 14, 2, 17 - O. C. R. e. Na Korkach do gry cyfry 15 1 7 = mono gram Feder Cyfrowatarnas.

Złożenie ręki barokowe /Jagodyński Kalligraphia 1695/ Oto jego wskazówki: „Ręka w pisaniu jest jako mistrz w szkole abo hetman w polu, a ten regiment piórko, który prawicy dało przyrodzenie: kto chce tedy prawym być pisarzem, z prawej woli na to się udawszy, kałamarz ma położyć po prawicy i pióro ile być może z prawego ma mieć skrzydła, a w prawej ręce między trzema łciami tak je trzymać, jako ta ręka malowana ukazuje.

Kto chce mieć charakter rzeski, mężny i rządzny, trzeba żeby mężnie rękę trzymał i prowadził, mocno łokieć położymyśy na stole: piórka nie ścisnąć ale brać i trzymać tak miernie, żeby się w rękę i nie chwiała i nie obracało: a dla tego snad pospolicie białogłowskie pisma nieradne, że subtelnie paluszkami piórko przyjmując, i ręki na stół kłaść nie chcą, żeby się koszulka nie umazała abo cienka nader nie popsowała”.

Wskazanie ręki barokowej / Język i rękopis Kalligrafii 1692 / 070
 Jego wskazówka: "Ręka w piśmie jest jako młotek w szkole, a
 hetman w polu, a ten regiment p[er]doko, który prawy jako prz-
 robenie: kto chce tedy prawy być p[er]doko, a prawy wół na
 to się udawać, kałamażer ma położony po prawej i p[er]doko i to
 może z prawego ma miedź skrzydła, a w prawej rękę miedź skrzy-
 dła i tak jest trzymać, jako że ręką malowana ukazują."

Kto chce mieć charakter raski, między i ręką, trzeba se-
 by właśnie rękę trzymać i prowadzić, moim zdaniem, pośrodku na
 stole: p[er]doko nie dotykać ale być i trzymać tak mocno, żeby
 się w rękę i nie awtało i nie obracało: a dla tego ma być po-
 liście statystyczne p[er]doko miedź, że wprawdzie p[er]doko ma
 być przytomne, i rękę nie oddzielać nie chce, żeby się kosał-
 ka nie awtała do p[er]doko, a nie popawiała."

Złożenie ręki barokowe z r.1607 Kroman s.76 za Jan van der Velde, Speculum artis scribendi 1607. Ręka trzyma pióro w dwuch palcach. Być może iż jest to złożenie stosowane przy piśmie łacińskim albo indywidualne odchylenie.

Złożenie ręki wg. Wilhelma Schwartza z r.1659/Deutsche und Lateinische Fundamental Schriften ... Wrocław 1659. Dokoła umoralniające dewizy, na bransolecie napis „Tugend”/cnota/. Przy nauce pisma podkreślano silnie momenty moralne, zapewne by zapobiec nadużywaniu sztuki pisania dla celów przestępczych.

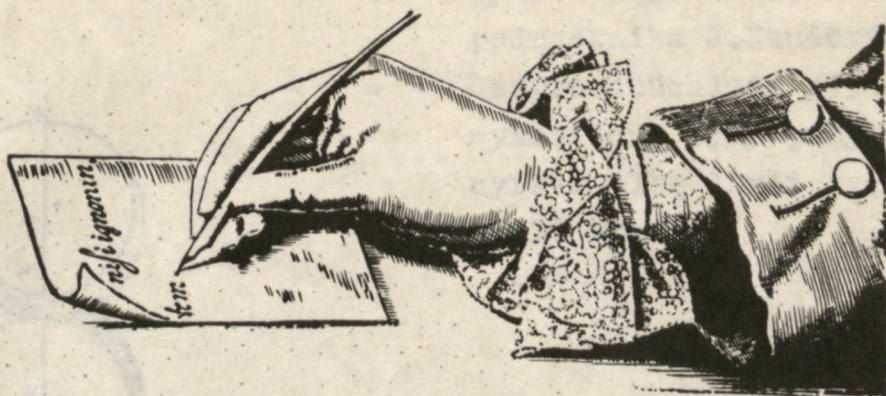

Wzrostnie tekst barokowe z r. 1607 Kromau a. 76 za Jan van
 der Veide, Speculum artis veritatis 1607. Ręka trzymająca pióro
 w dwóch palcach. Być może iż jest to wzrostnie słowosławne przy
 piśmie iacthaktim albo indywiduálne obdylentie.

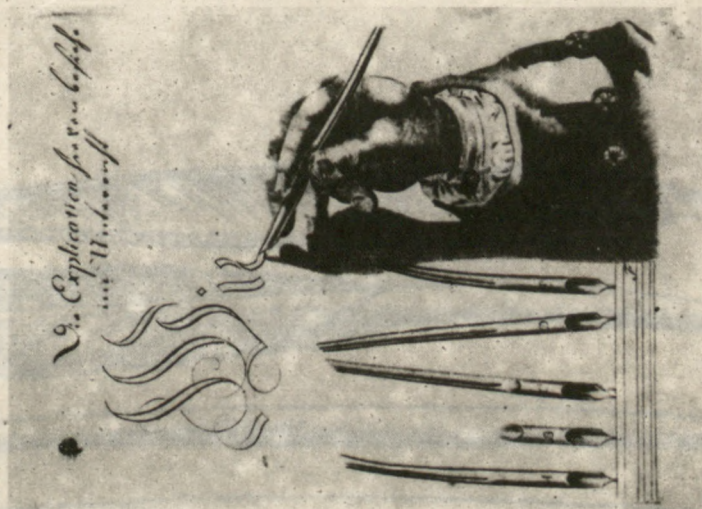

Wzrostnie tekst wg. Wilhelm Schwanke z r. 1652/Deutsche
 und Lateinische Fundamentale Schrifften ... Brocher 1652. Ręka
 trzymająca pióro, na prawym boku napis „Tugend“/Virtus
 przy pomocy pióra podkreślano alimie momenty moralne, zapewne
 y. sposobie nedytowania naturalnej pisaniz dla celow przesetypry.

T A B L I C A X I

Złożenie ręki z początków XVIII w. Kroman s.52 za Oehl - lers J.C. Schreibschule 1718. Ręka trzyma pióro w trzech palcach

Złożenie ręki wg. Hilmaro Curasa /Calligraphia Regia Berlin 1714/ Curas proponował, by pisać inicjały przy pomocy pióra złożonego z dwóch /na rycinie „A” i „B” składają się na „C”/. W ten sposób można było uniknąć mozolnego rysowania cyrkiem linii równoległych. Rękę podtrzymuje mały palec, pióro trzymane w trzech palcach.

Stożenie ręki z pęczków XVIII w. Roman o. 25. 25. 25. -
 Jura J.C. Schreibeaus 1718. Ręka trzyma pióro w trzech pal-
 czech

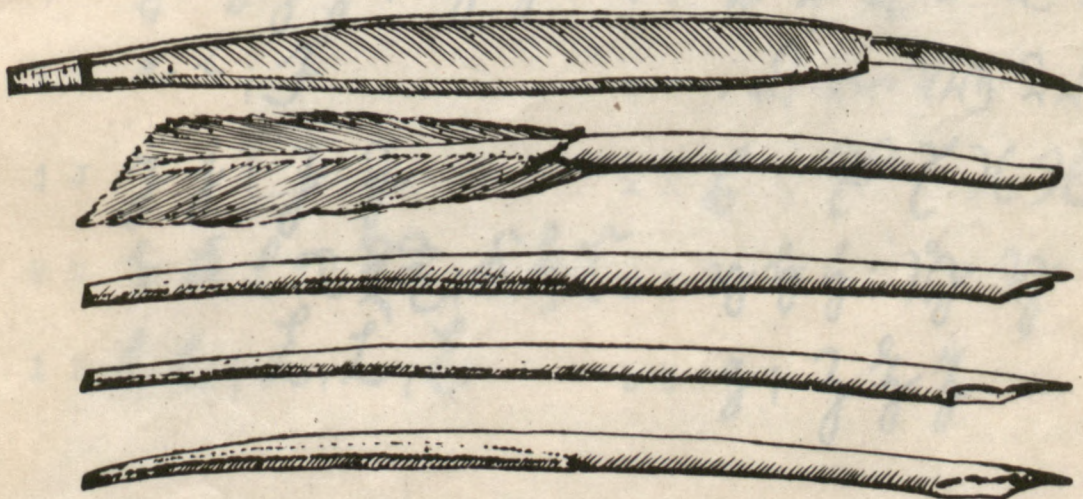

Stożenie ręki wg. Hilaria Gurae \Calligraphia Regis Ber-
 lin 1719\ Gura proponował, by pióro trzymał w trzech pal-
 czech z dwóch \na rękach "A" i "B" składają się na
 "C". W ten sposób można było uniknąć niebezpiecznego wyważenia ręki
 iem linii równoległych. Ręka podtrzymuje mały palec, pióro
 trzymane w trzech palcach.

Wykreślanie inicjałów według podręcznika J. Neudörffera Ein Gesprächbüchlein /1549/. Łuki wykreslane były przy pomocy cyrkla albo linii cyrklowej czyli krążka

Ryc. 1

Ryc. 2

Zacinianie pióra według J. Neudörffera Ein Gesprächbüchlein 1549

Wykazanie ilości węgla
podczas 7. wykładu dla
Gospodarstwa Rolniczego
wyróżniający się przez
cyfry albo 1. i 2. w tabeli
czyli kręgi

Tab. 2

Wykazanie ilości węgla 7. wykładu dla Gospodarstwa Rolniczego 1882

T A B L I C A XIII

Litery minuskuły i majuskuły II połowy XVII i XVIII w.
 Średnik oddziela minuskuły od majuskuł.

a A	a; u; z; l; a	m M	m; m; m; m; m; m
b B	b; b; b; b; b; b; b	n N	n; n; n; n
c C	c; c; c; c; c	o O	o; o; o; o; o
d D	d; d; d; d; d	p P	p; p; p; p; p; p; p; p
e E	e; e; e; e; e	q Q	q; q; q
f F	f; f; f; f; f; f; f	r R	r; r; r; r; r; r; r; r; r; r
ff	ff	s S	s; s; s; s; s
fft	fft	t T	t; t; t; t; t; t; t; t
g G	g; g; g; g; g; g	u U	u; u; u; u; u; u
h H	h; h; h; h; h; h; h	v V	v; v; v; v; v; v; v; v
i I	i; i; i; i; i	w W	w; w; w; w; w; w; w; w; w; w
j J	j; j; j; j; j; j	x X	x; x; x; x; x; x
k K	k; k; k; k; k; k; k; k; k; k	y Y	y; y; y; y; y; y; y; y
l L	l; l; l; l; l; l; l	z Z	z; z; z; z; z; z

Literary manuscript & manuscript II of the XVII & XVIII
Gradnik oddziału literatury od nauk.

1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4
5	5	5	5
6	6	6	6
7	7	7	7
8	8	8	8
9	9	9	9
10	10	10	10
11	11	11	11
12	12	12	12
13	13	13	13
14	14	14	14
15	15	15	15
16	16	16	16
17	17	17	17
18	18	18	18
19	19	19	19
20	20	20	20
21	21	21	21
22	22	22	22
23	23	23	23
24	24	24	24
25	25	25	25
26	26	26	26
27	27	27	27
28	28	28	28
29	29	29	29
30	30	30	30
31	31	31	31
32	32	32	32
33	33	33	33
34	34	34	34
35	35	35	35
36	36	36	36
37	37	37	37
38	38	38	38
39	39	39	39
40	40	40	40
41	41	41	41
42	42	42	42
43	43	43	43
44	44	44	44
45	45	45	45
46	46	46	46
47	47	47	47
48	48	48	48
49	49	49	49
50	50	50	50

Arcydzieło sztuki kaligraficznej z ok. r.1600. Portret cesarzowej Anny, żony cesarza rzymskiego narodu niemieckiego Macieja Habsburga ułożony z wersetów Pisma św., Włosy są ułożone z słów rozdziału 24 proroka Syracha, klejnot na uchu - ze słów Psalmu 5. Złożenie ręki jest jeszcze renesansowe. Rękopis pt. „Specimen Calligraphicum” bez roku i miejsca sporządzenia, oprawiony w skórę z herbem gdańskim, /Książnica Miejska w Toruniu, rkp. R IV nr 1/

Archiwale zostały kategoryzowane w ok. r. 1800. Portret
 cesarowej Anny, sony cesarza rzymskiego narodu niemieckiego
 Macieja Hebeburga sfotografowany z wizerunku Liama św. Włocławca na nie-
 kome a sfidz rodząca 24 grudnia 1780 r., kieszona na roku -
 ze sfidz Kasim 2. Etożenie ruki jest jensze renansowa. Be-
 kopia pt. "Specimen Calligraphicum" bez roku i miejsca sporzą-
 dzenia, oparty w skórze a napisem Gdanskim, (Katańska Macie-
 ja w Toruniu, rkp. B IV nr 1)

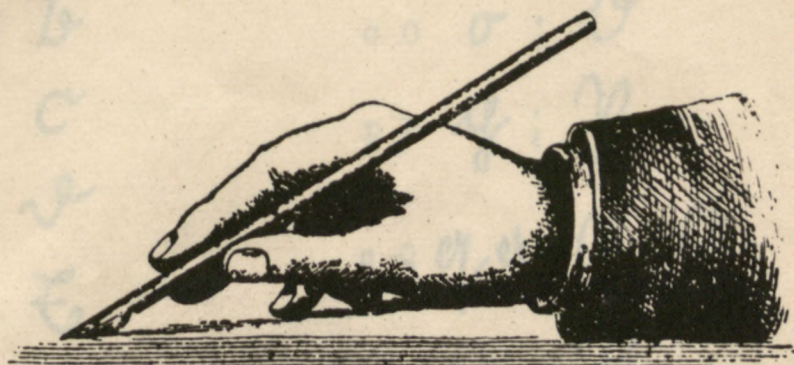
Arcydzieło sztuki kaligraficznej. Portret konny króla duńskiego Fryderyka IV, z podręcznika Oehlersa J.C. Schreibschule 1718 /Kroman s.51/. Pióro prowadzone było tak, iż gdy by nie trzeba było go maczać w kałamarzu, można byłoby wykonać cały prawie rysunek bez odrywania ostrza pióra od papieru. Wyjątek stanowi twarz króla i niektóre szczegóły rzędu i głowy konia oraz ziemia. Złożenie ręki takie, jakie w okresie baroku.

Alchymista zwrócił uwagę na to, że w
 niektórych przypadkach IV, a podopieczni
 uczuli się, że to było prowadzone było tak, iż
 w tym czasie było go macedo w kaimaraz, można było wyko-
 nać, aby było zgodne bez odrywania całego pólce od papie-
 rza. W tym czasie wzięto wzięto i niektóre szczegóły
 głębiej było to nieznane. Nieznane też tak, jakie w o-
 - nie było.

T A B L I C A XVI

Litery minuskuly i majuskuly z XIX w. Typ północno-niemiecki.
 Źródło: oddział minuskuly od majuskul.

Złożenie ręki w XIX w. /Kroman s.63/. Czwarty i piąty palec skrzyżowane dla podtrzymania ręki, piszą trzy pierwsze palce kreśląc linie w górę i w dół. Zamiast gęsiego pióra występuje stalówka w cienkiej obsadce.

Wzrostki ziemniaków w XIX w. (Krosno c. 1830). Zawarty w galei nr
100. Wykazano dla podtrzymania ziemniaków, które były uprawiane
na polach w górze i w dolinie. Zawarty w górze i w dolinie
na polach w górze i w dolinie.

T A B L I C A XVII

Litery minuskuły i majuskuły z XIX w. Typ północno-niemiecki.
Średnik oddziela minuskuły od majuskuł.

a A	a ; A	n N	n ; N
b B	b ; B	o O	o ; O
c C	c ; C	p P	p ; P
d D	d ; D	q Q	q ; Q, Q
e E	e ; E	r R	r ; R
f F	f ; F, F	s S	s ; S, S
g G	g ; G, G	t T	t ; T
h H	h ; H	u U	u ; U
i I	i ; I	v V	v ; V
j J	j ; J	w W	w ; W
k K	k ; K	x X	x ; X
l L	l ; L, L	y Y	y ; Y
m M	m ; M	z Z	z ; Z

Biblioteka Główna UMK

300042574122

T A B L I C A

Wzrost i ciężar ciała

Wzrost i ciężar ciała

Średnie odchylenie wartości od normy

1	1,60	60	1,60	60
2	1,65	65	1,65	65
3	1,70	70	1,70	70
4	1,75	75	1,75	75
5	1,80	80	1,80	80
6	1,85	85	1,85	85
7	1,90	90	1,90	90
8	1,95	95	1,95	95
9	2,00	100	2,00	100
10	2,05	105	2,05	105
11	2,10	110	2,10	110
12	2,15	115	2,15	115
13	2,20	120	2,20	120
14	2,25	125	2,25	125
15	2,30	130	2,30	130
16	2,35	135	2,35	135
17	2,40	140	2,40	140
18	2,45	145	2,45	145
19	2,50	150	2,50	150
20	2,55	155	2,55	155
21	2,60	160	2,60	160
22	2,65	165	2,65	165
23	2,70	170	2,70	170
24	2,75	175	2,75	175
25	2,80	180	2,80	180
26	2,85	185	2,85	185
27	2,90	190	2,90	190
28	2,95	195	2,95	195
29	3,00	200	3,00	200
30	3,05	205	3,05	205
31	3,10	210	3,10	210
32	3,15	215	3,15	215
33	3,20	220	3,20	220
34	3,25	225	3,25	225
35	3,30	230	3,30	230
36	3,35	235	3,35	235
37	3,40	240	3,40	240
38	3,45	245	3,45	245
39	3,50	250	3,50	250
40	3,55	255	3,55	255
41	3,60	260	3,60	260
42	3,65	265	3,65	265
43	3,70	270	3,70	270
44	3,75	275	3,75	275
45	3,80	280	3,80	280
46	3,85	285	3,85	285
47	3,90	290	3,90	290
48	3,95	295	3,95	295
49	4,00	300	4,00	300
50	4,05	305	4,05	305
51	4,10	310	4,10	310
52	4,15	315	4,15	315
53	4,20	320	4,20	320
54	4,25	325	4,25	325
55	4,30	330	4,30	330
56	4,35	335	4,35	335
57	4,40	340	4,40	340
58	4,45	345	4,45	345
59	4,50	350	4,50	350
60	4,55	355	4,55	355
61	4,60	360	4,60	360
62	4,65	365	4,65	365
63	4,70	370	4,70	370
64	4,75	375	4,75	375
65	4,80	380	4,80	380
66	4,85	385	4,85	385
67	4,90	390	4,90	390
68	4,95	395	4,95	395
69	5,00	400	5,00	400
70	5,05	405	5,05	405
71	5,10	410	5,10	410
72	5,15	415	5,15	415
73	5,20	420	5,20	420
74	5,25	425	5,25	425
75	5,30	430	5,30	430
76	5,35	435	5,35	435
77	5,40	440	5,40	440
78	5,45	445	5,45	445
79	5,50	450	5,50	450
80	5,55	455	5,55	455
81	5,60	460	5,60	460
82	5,65	465	5,65	465
83	5,70	470	5,70	470
84	5,75	475	5,75	475
85	5,80	480	5,80	480
86	5,85	485	5,85	485
87	5,90	490	5,90	490
88	5,95	495	5,95	495
89	6,00	500	6,00	500
90	6,05	505	6,05	505
91	6,10	510	6,10	510
92	6,15	515	6,15	515
93	6,20	520	6,20	520
94	6,25	525	6,25	525
95	6,30	530	6,30	530
96	6,35	535	6,35	535
97	6,40	540	6,40	540
98	6,45	545	6,45	545
99	6,50	550	6,50	550
100	6,55	555	6,55	555

T A B L I C A XVIII

Zestawienie ważniejszych skrótów łacińskich i neogotyckich

- p̄ - pre, prae
 p̄ - per
 q̄ - que, quae
 c̄ - con
 s̄ - us
 ū - ur
 r̄ - rum
 ī - ir, er, ri, re
 ē - znak na kontrakcję
 — - znak na m, n, oraz suspensja
 z̄ - et

Biblioteka Główna UMK

300042574122

